

प्रकरण पहिले
साहित्य अकादमी : स्वरूप आणि कार्ये

- १.१ प्रास्ताविक
- १.२ साहित्य अकादमी : संकल्पना
- १.३ साहित्य अकादमीचे उद्देश
- १.४ साहित्य अकादमीचे स्वरूप आणि भूमिका
- १.५ साहित्य अकादमीचे प्रादेशिक कार्यालये
- १.६ साहित्य अकादमीचे संविधान
- १.७ साहित्य अकादमीतर्फे दिल्या जाणाऱ्या विविध प्रकारच्या शिष्यवृत्त्या
- १.८ साहित्य अकादमीतर्फे दिले जाणारे पुरस्कार आणि त्या पुरस्कार निवडीचे निकष
- १.९ साहित्य अकादमीतर्फे आयोजित केले जाणारे विविध साहित्यिक उपक्रम
- १.१० साहित्य अकादमीतर्फे राबविले जाणारे प्रकल्प आणि योजना
- १.११ साहित्य अकादमीतर्फे प्रकाशित होणारी नियतकालिके
- १.१२ साहित्य अकादमीची काही महत्त्वपूर्ण प्रकाशने
- १.१३ साहित्य अकादमीचे ग्रंथालय
- १.१४ साहित्य अकादमीची गरज आणि महत्त्व
- १.१५ साहित्य अकादमीचे वेगळेपण
- १.१६ निष्कर्ष
- १.१७ समारोप
- १.१८ संदर्भ आणि टिपा

प्रकरण पहिले

साहित्य अकादमी : स्वरूप आणि कार्ये

१.१ प्रास्ताविक

'साहित्य अकादमी' या संस्थेची स्थापना दिनांक १२ मार्च, १९५४ रोजी भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या शुभहस्ते झालेली आहे. साहित्य अकादमीच्या स्थापनेला आजमितीस ६० वर्षे पूर्ण झालेली आहेत. साहित्य अकादमी ही भारतीय भाषांचे संवर्धन करणारी अखिल भारतीय संस्था आहे. साहित्य अकादमीची स्थापना उशिरा म्हणजे स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर तब्बल सात वर्षांनी झालेली आहे. साहित्य अकादमी ही केंद्र सरकारच्या अधिपत्याखालील स्वायत्त संस्था आहे. भारतीय संविधानाच्या आठव्या परिशिष्टात समाविष्ट व साहित्य अकादमीने मान्यता दिलेल्या २४ भारतीय भाषांत प्रत्येक वर्षी प्रकाशित झालेल्या उत्कृष्ट साहित्यकृतींना साहित्य अकादमीचे पुरस्कार दिले जातात. साहित्य अकादमी ही २२ भाषांमधून पुस्तके प्रकाशित करणारी जगातील एकमेव संस्था आहे. साहित्य अकादमी ही भारतीय साहित्याच्या सक्रिय विकासासाठी कार्य करणारी राष्ट्रीय स्वायत्त संस्था आहे. तिचे उद्दिष्ट उत्तम साहित्याचे मानदंड निश्चित करणे, भारतीय भाषेतील साहित्यिक देवाण-घेवाणीमध्ये समन्वय साधणे आणि या माध्यमातून देशाची सांस्कृतिक एकता व एकात्मता टिकवणे हे आहे. साहित्य अकादमी ही साहित्यिक संवाद, प्रकाशन आणि त्याचा देशभरात प्रसार करणारी केंद्रीय संस्था आहे. साहित्य अकादमीने भारतातील २४ भाषांतील साहित्याच्या विकासाचा विडा उचलला आहे. साहित्य अकादमीमुळे सांस्कृतिक व भाषिक भिन्नतेत एकता निर्माण होण्यास भरपूर मदत झालेली आहे. साहित्य अकादमीच्या अनेकविध नाविण्यपूर्ण उपक्रमांमुळे भारतीय साहित्य जगभर पोहोचण्यास मदत झालेली आहे.

भारतात विविधतेत एकता आहे. भारत हा बहुभाषिक देश आहे. भारताला फार प्राचीन काळापासून सांस्कृतिक आणि साहित्यिक असा समृद्ध वारसा लाभलेला आहे. विविधतेने नटलेल्या भारतामध्ये भाषांचे वैभव फारच वैविध्यपूर्ण आहे. प्रांतानुसार आणि गावानुसार बदलत जाणारी भाषा हे जणू काही भारतीयांचे वैशिष्ट्यच आहे. ब्रिटिशांच्या आगमनानंतर अनेक भारतीय भाषांची ओळख वाढत गेली आणि या भाषा सर्वदूर पोहोचल्या. भारतात भाषावार प्रांतरचना या तत्त्वाचा अवलंब करून विविध राज्यांची निर्मिती करण्यात आलेली आहे. भारतातील २८ घटकराज्ये व ७ केंद्रशासित प्रदेशात वेगवेगळ्या भाषा बोलल्या जातात. या विविध भारतीय भाषांमध्ये अनेकविध श्रेष्ठ दर्जाचे सुप्रसिद्ध साहित्यिक आणि साहित्य निर्माण झालेले आहे. साहित्य अकादमीने हे बहुविध आणि बहुमौलिक साहित्य काळाच्या पडद्याआड जाऊ नये म्हणून त्यांचे पुनर्मुद्रण करणे, सुप्रसिद्ध साहित्यिकांच्या साहित्याचा परिचय घडविणे आणि त्यांच्या साहित्याचा इतर भाषेत अनुवाद करणे असे मौलिक कार्य करण्याची जबाबदारी घेतलेली

आहे. साहित्य अकादमीचे हे कार्य देशाच्या एकात्मतेच्या दृष्टीने अतिशय प्रशंसनीय आहे यात शंकाच नाही. साहित्य अकादमीमुळे भारतीय साहित्याला बहर आलेला आहे असे म्हटले तरी अतिशयोक्तीचे ठरणार नाही.

साहित्य अकादमी ही अखिल भारतीय स्तरावरील सर्वोत्कृष्ट साहित्याची निवड करते. साहित्य अकादमीमुळे सर्व भाषांमधील लेखक, वाचक आणि समीक्षक यांचे अनुभवविश्व समृद्ध होण्यास मदत झालेली आहे. अखिल भारतीय पातळीवर भारतीय साहित्याचे संगोपन व संवर्धन करणारी संस्था म्हणजे साहित्य अकादमी होय. भारतात भाषावैविध्य असले तरी या देशाचे अंतःकरण एकच आहे. म्हणूनच साहित्य अकादमीने सर्व भारतीय भाषांच्या संगोपन व संवर्धनाची जबाबदारी स्वीकारलेली आहे. साहित्य अकादमीचे कार्य आणि कार्यक्षेत्र जसजसे रुंदावत गेले; तसतशी आंतरराष्ट्रीय पातळीवर भारतीय साहित्य व साहित्यिकांची प्रातिनिधिक संस्था म्हणून तिची प्रतिष्ठा आणि मान्यता वाढतच चाललेली आहे. साहित्य अकादमीने पॅरिसमधील युनेस्कोच्या प्राच्य व पाश्चिमात्य सांस्कृतिक मूल्यांच्या पारस्परिक अनुशीलन समितीच्या प्रमुख योजनांच्या कार्यास सक्रियपणे सहकार्य केलेले आहे. त्यामुळेच साहित्य अकादमीचे युनेस्कोशी सहकार्य व साहचर्य वाढलेले आहे. या देवाणघेवाणीचा भारतीय साहित्याला विविध प्रकारे लाभ झालेला आहे. साहित्य अकादमीने परराष्ट्रामध्ये भारतीय साहित्याची सर्वांगीण सखोल माहिती देण्याच्या उद्देशाने विदेशी साहित्यिक आणि सांस्कृतिक संस्था यांच्याशी सतत संपर्क ठेवलेला आहे. म्हणूनच साहित्य अकादमीच्या या व्यापक आणि भव्य-दिव्य उपक्रमांची दखल घेणे महत्त्वाचे आहे.

१.२ साहित्य अकादमी : संकल्पना

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतात साहित्याच्या अभिवृद्धीसाठी जे काही जाणीवपूर्वक व संघटित प्रयत्न झालेले आहेत. त्यामध्ये 'साहित्य अकादमी' या संस्थेचा प्रामुख्याने निर्देश करावा लागेल. भारतातील विविध भाषांच्या विकासासाठी या भाषांतील निरनिराळ्या वाङ्मयीन प्रवृत्ती आणि त्या कार्याद्वारा देशात सांस्कृतिक ऐक्याची प्रगती साधण्यासाठीच साहित्य अकादमीचा जन्म भारत सरकारच्या पुढाकाराने झालेला आहे. भारतातील भाषाभेद व प्रदेशभेद नष्ट करण्यासाठी साहित्य अकादमीची स्थापना करण्यात आलेली आहे. भारतातील साहित्यनिर्मितीची, साहित्याभ्यासाची व साहित्य विचाराची परंपरा प्रदीर्घ आणि अखंडित आहे. संस्कृत भाषेच्या अनुबंधामुळे तिला प्राचीन काळी बरेच सुसंघटित स्वरूप मिळाले. परंतु भारतातील देशभाषांची संख्या, त्यांचा विकास आणि त्यांनी व्यापलेला भूगोल इत्यादी अनेकविध बाबी विचारात घेतल्यानंतर भारतीय साहित्याचे एकरूपत्व साधणे मध्ययुगीन काळात किती अडचणीचे झाले असेल याची कल्पना येते. प्रबोधन कालखंडात राजकीय अस्थिरतेमुळे व सार्वत्रिक ग्लानीमुळे ही प्रक्रिया खंडित होत चालली होती. इंग्रजी आमदनीत तिची आणखी पीछेहाट झाली. मात्र इंग्रजी आमदानीच्या उत्तरकाळात या

लुप्तप्राय, खंडित प्रक्रियेला चालना देण्याचा अल्पसा प्रयत्न झाला. परंतु पुढे हा प्रयत्न फार काळ टिकला नाही. सामाजिक व राजकीय घडी नीट बसल्यावर सर्वांना उसंत मिळाली आणि विचारमंथन सुरु झाले. प्रादेशिक साहित्याच्या संगोपन व संवर्धनासाठी साहित्य अकादमीची स्थापना दिनांक १२ मार्च, १९५४ साली करण्यात आलेली आहे.

'साहित्य' हा शब्द भारतीय परंपरेतून आलेला आहे तर निर्मितीची खूण सूचविणारा 'अकादमी' हा शब्द ग्रीक परंपरेतून आलेला आहे. ज्ञान व प्रज्ञेचे स्रोत गाणारे वाङ्मयीन मंडळ म्हणजे साहित्य अकादमी होय. "साहित्य, कला आणि शास्त्र यांच्या विकासासाठी झटणारी प्रबोधिनी किंवा संस्था म्हणजे साहित्य अकादमी (Sahitya Academy) होय."^१ दिनांक १२ मार्च, १९५४ रोजी भारतीय संसदेच्या सभागृहात डॉ.सर्वपल्ली राधाकृष्णन यांनी साहित्य अकादमीचे उद्घाटन करताना ते म्हणाले होते की, "हे दोन्ही शब्द आमचा विश्वात्मक दृष्टिकोन व आकांक्षा निर्दिष्ट करतात. एक शब्द निर्मितीचा निदर्शक तर दुसरा अभ्यासाचा प्रतीक म्हणूनच ही साहित्य अकादमी दोन्हींच्या उपासकांचे व्यासपीठ बनावी, तिने या क्षेत्रात कार्य करणाऱ्यांचे व धुरंधरांचे सन्मानपूर्वक गुणग्रहण करावे, निर्मितीची क्षमता असणाऱ्यांना आणि उद्योन्मुखांना उत्तेजन द्यावे, लोकांची अभिरुची संपन्न व्हावी, साहित्याचा प्रसार व्हावा व तदनुषंगाने ज्ञानाच्या कक्षा विस्ताराव्यात ही आमची अपेक्षा आहे."^२ हा संदेश लक्षात घेऊनच साहित्य अकादमीच्या बोधवाक्याची निवड करण्यात आलेली आहे. भारतीय भाषांत विविधता असली तरी तीमध्ये हृदयाची एकता आहे.

भारत सरकारच्या पुढाकाराने साहित्य अकादमीची स्थापना झाल्यानंतर पंडित नेहरू, डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन, डॉ.झाकिर हुसेन, मौलाना आझाद ही धुरंधर माणसे तिची सूत्रधार होती. ही मंडळी स्वतः प्रज्ञावंत व साहित्याच्या शक्तीबद्दल नितांत आदर व प्रेम बाळगणारी होती. त्यांनी आपापल्या काळात अकादमीची जडणघडण केली. त्यांनी काही चांगल्या परंपरा प्रस्थापित केल्या, संकेत रुढ केले आणि मर्यादाही घालून दिल्या. सरकारी पैसा घेतला तर हस्तक्षेप टाळणे अवघड होते व खुद्द सरकारचीच संस्था असली तर तिचे स्वरूप बिघडणे अनिवार्य होते. म्हणून या मंडळींनी अतिशय दूरदृष्टीने, शहाणपणाने आणि ममतेने साहित्य अकादमीची स्थापना केलेली आहे. पंडित जवाहरलाल नेहरू हे मृत्यूपर्यंत साहित्य अकादमीचे अध्यक्ष होते. ते एकदा एका सभेत मोठ्या गंभीरतापूर्वक म्हणाले की, "अध्यक्ष या नात्याने मला भारताच्या पंतप्रधानाने ही माझ्या कार्यात ढवळाढवळ केलेली आवडणार नाही."^३ कारणे काहीही असोत हा अभिप्राय आजमितीस साहित्य अकादमीच्या स्वायत्ततेचे संरक्षक कवच ठरला आहे. सन १९७५ साली संसदेत सर्वसाधारण कायद्यात दुरुस्तीची बाब पुढे आली होती. ती घटना घडली असती तर अकादमीच्याच नव्हे, तर एकूणच लेखकांच्या संघटना स्वातंत्र्यावरच कायमची कुऱ्हाड बसली असती पण नेमके त्यावेळी

पंडित नेहरूने वाचविले. पुन्हा असा प्रसंग आला नाही आणि आता येईल असे अजिबात वाटत नाही.

देश स्वातंत्र्य झाल्यानंतर लोकशाही मूल्ये रुजविण्याच्या दृष्टीने भिन्न-भिन्न भाषा बोलणाऱ्या आणि भिन्न सांस्कृतिक पार्श्वभूमी असलेल्या जनसमूहांमध्ये सांस्कृतिक ऐक्य घडवून आणण्याची प्रदीर्घ प्रक्रिया सुरु करणे आवश्यक होते. याचे भान राखून तत्कालीन राजकीय धुरीण आणि बुद्धिवाद्यांनी शासकीय पातळीवरील संस्थात्मक प्रयत्नांना चालना देण्यासाठी काही पावलं टाकली याच प्रयत्नांचा भाग म्हणून सन १९५४ साली केंद्र सरकारच्या पुढाकाराने साहित्य अकादमीची स्थापना करण्यात आलेली आहे. दिनांक १५ डिसेंबर, १९५२ रोजी संसदेत ठराव संमत केल्यानंतर दिनांक १२ मार्च, १९५४ रोजी साहित्य अकादमीची स्थापना केलेली आहे.

विविध भाषांतील साहित्यिक, अभ्यासक व विद्वान यांच्या सहभागातून कारभार चालवणाऱ्या साहित्य अकादमीने आपल्या कार्यासाठी देशातील २४ प्रमुख भाषांची निवड केलेली आहे. हिंदी, गुजराती, मराठी, कोंकणी, पंजाबी, राजस्थानी, सिंधी, मैथिली, नेपाळी, डोंगरी, काश्मिरी, बंगाली, ओडिया, आसामी, कन्नड, तमिळ, तेलुगू, मल्ल्याळम् या प्रादेशिक भाषांसह संस्कृत, उर्दू व इंग्रजी या भाषांचा ही त्यात समावेश आहे. साहित्य अकादमी या राष्ट्रीय स्तरावरील स्वायत्त संस्थेने २२ प्रमुख भाषांसह संस्कृत आणि इंग्रजी या विविध भाषांतील दर्जेदार साहित्याला दरवर्षी साहित्य अकादमी पुरस्काराने सन्मानित करण्याचा उपक्रम सन १९५५ पासून अव्याहतपणे सुरु केलेला आहे.

साहित्य अकादमीने धोरण आखताना विविध भाषांतील प्राचीन, पारंपरिक साहित्याचं जतन आणि त्यातील संशोधन व अभ्यासाला महत्वाचे स्थान दिलेले आहे. त्याचप्रमाणे विविध कालखंडात नवमूल्यांची आस धरणाऱ्या, नव-अस्मिता व्यक्त करणाऱ्या आणि नव्याने पथदर्शक ठरू पाहणाऱ्या साहित्याला प्रोत्साहन लाभेल असा दृष्टिकोनही स्वीकारलेला आहे. त्यामुळे साहित्य अकादमीने मध्ययुगातील भक्तीप्रवण साहित्याची किंवा कालिदासांच्या अभिजात साहित्याची जशी दखल घेतलेली आहे. त्याचप्रमाणे आधुनिक काळातील वसाहतवादविरोधी, पुरोगामी साहित्याचं महत्त्वही जाणलेले आहे. स्त्रीवादी साहित्य, दलित साहित्य, आदिवासी साहित्य, ग्रामीण साहित्य आणि लोकसाहित्य आदी विविध साहित्य प्रवाहांचा पुरस्कार करून साहित्य अकादमीने आपले कार्य क्षितिज रुंदावलेले आहे.

विविध भाषांतील सौंदर्याविष्कारापुरता दृष्टिकोन न ठेवता विविध भाषक जनसमूहांच्या अस्मितेचे हुंकार, त्यांच्या आशा-आकांक्षा, वेदना, घुसमट, भिन्न-भिन्न अनुभव, भिन्न दृष्टिकोन आणि जीवनाबद्दलच्या आगळ्या कल्पना परिणामकारकतेने अभिव्यक्त करणाऱ्या विविध भाषांतील साहित्याला प्रोत्साहन देण्याची भूमिका साहित्य अकादमीने स्वीकारलेली आहे. विविध भाषांतील ग्रंथांचे व नियतकालिकांचे प्रकाशन, भाषाविषयक अभ्यासासाठी अनुदान व शिष्यवृत्ती, विविध प्रांतात साहित्य परिषदा वा

परिसंवादांचे आयोजन, अभिजात व आधुनिक साहित्याचे सर्व भाषांमध्ये प्रकाशन करताना त्यांचे विदेशी भाषेत भाषांतर करणे, विविध भाषेतील दर्जेदार साहित्याला दरवर्षी पुरस्कार देणे यासारख्या विविध उपक्रमाद्वारे साहित्य अकादमी आपल्या उद्देशांची पूर्तता करण्यासाठी नेहमीच कटिबद्ध राहिलेली आहे.

साहित्य अकादमीने सुरुवातीपासून मूलभूत ग्रंथांचे प्रकाशन करण्याचा वसा घेतलेला आहे. त्याचप्रमाणे काही नियतकालिके प्रकाशित करण्यावरही भर दिलेला आहे. भाषा प्रसाराला व उत्तम दर्जाच्या साहित्यनिर्मितीला प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि विविध भाषांमध्ये साहित्याचे आदान-प्रदान सुकर करण्याच्या दृष्टीने त्यांनी सन १९५७ मध्ये 'इंडियन लिटरेचर' हे वर्षातून दोनदा प्रकाशित होणारे इंग्रजी नियतकालिक सुरु केलेले आहे. नंतर हे नियतकालिक द्वैमासिक म्हणून प्रकाशित केलेले आहे. त्यानंतर सन १९८० सालापासून साहित्य अकादमीने 'समकालीन भारतीय साहित्य' हे हिंदी द्वैमासिक सुरु केलेले आहे. याव्यतिरिक्त सन १९५६ पासून साहित्य अकादमीने 'संस्कृत प्रतिभा' हे संस्कृत भाषेतील अर्धवार्षिकही प्रकाशित करित आहे.

या पुरस्कारांव्यतिरिक्त साहित्य अकादमी भाषेच्या संवर्धनासाठी असामान्य योगदान देणारे साहित्यिक व अभ्यासक यांना दरवर्षी 'भाषासन्मान' पुरस्काराने सन्मानित करत असते. विविध भाषेतील अभ्यासाला उत्तेजन देण्यासाठी 'फेलोज्'ची ही निवड केली जाते. तसेच साहित्य अकादमीच्यावतीने 'डॉ. आनंद कुमारस्वामी फेलोशिप' व 'प्रेमचंद शिष्यवृत्ती' या फेलोशिप्स ही दिल्या जातात.

आपली कार्यक्षमता वाढवण्याच्या दृष्टीने साहित्य अकादमीने देशी भाषांतील साहित्य पाली व जर्मन भाषेतही भाषांतरित करण्यास सुरुवात केलेली आहे. सुरुवातीला केवळ दिल्ली येथे कार्यालय असलेल्या अकादमीने नंतरच्या काळात भाषांतरासाठी बॅंगळूर, अहमदाबाद, शांतीनिकेतन (पश्चिम बंगाल) येथेही आपली केंद्रे उभारलेली आहेत.

१.३ साहित्य अकादमीचे उद्देश

'साहित्य अकादमी' ही सर्व भारतीय भाषांची शिखर संस्था आहे. साहित्य अकादमीचे कार्य आणि कार्यक्षेत्र खूपच व्यापक आहे. भारतातील विविध भाषांमधील साहित्याची जोपासना व संवर्धन करण्यासाठी आणि भिन्न-भिन्न भाषांमधील साहित्यिक व्यवहारांची सांगड घालून सांस्कृतिक ऐक्याचा पुरस्कार साधावा या उद्देशाने १२ मार्च, १९५४ रोजी 'साहित्य अकादमी' या अखिल भारतीय स्तरावरील स्वायत्त संस्थेची स्थापना केंद्र सरकारने केलेले आहे. भारत हा बहुभाषिक देश असल्यामुळे या भारतीय भाषांच्या पूर्वपीठिका आणि लिपी भिन्न-भिन्न आहेत. भारतातील विविध भाषांच्या विकासासाठी या भाषातील निरनिराळ्या वाङ्मयीन प्रवृत्ती आणि कार्याद्वारा देशात सांस्कृतिक ऐक्याची प्रगती साधण्यासाठी साहित्य अकादमीचा जन्म झालेला आहे. साहित्य अकादमीचे उद्देश पुढीलप्रमाणे आहेत-

१. भारतातील विविध भाषांतून सातत्याने निर्माण होणाऱ्या सर्जनशील व ज्ञानाधिष्ठित लेखनाची दखल घेणे आणि त्यांचे मूल्यमापन करणे.
२. भारतीय भाषांतील साहित्याचे परस्परात अनुवाद करून भारतीय ऐक्य भावनेला आणि भारतीय साहित्याला बळकटी आणणे.
३. भारतीय भाषेतील साहित्य व त्यांच्या निर्मात्यांचा अन्य भाषासमुहाला समर्पक परिचय करून देणे.
४. पाश्चिमात्य व अन्य भाषांतील साहित्य कृतींचे आणि ग्रंथांचे अनुवाद करणे
५. साहित्याच्या सुजाण जाणिवेच्या अभिवृद्धीसाठी विविध प्रकारचे उपक्रम आखून या प्रक्रियेत लोकमानसाला समाविष्ट करणे.
६. भारतीय साहित्यिकांच्या परिचयाचे एक बृहत संकलन तयार करणे.

स्वातंत्र्याच्या उदयकाळी भारतीय पातळीवर साहित्याच्या मान्यतेसाठी व अन्य कारणासाठी शासकीय, निमशासकीय वा सार्वजनिक अशी कुठलीच यंत्रणा नव्हती. आरंभीच साहित्य अकादमीने पुरस्काराची योजना पुरस्कृत केल्यामुळे ही उणीव भरून निघालेली आहे. भारतीय घटनांतर्गत असलेल्या १५ भाषा व अन्य प्रतिष्ठित अशा एकूण २४ भाषांचा व्यवहार समपातळीवर हाताळण्याची ही क्रिया आहे. आरंभी ही भाषासंख्या १५ अशी होती. नंतर त्यात अनेक प्रादेशिक भाषांची भर पडून सध्या २४ भारतीय भाषांना साहित्य अकादमीचा पुरस्कार दिला जातो. कार्यक्षमता कायम ठेवून हा पसारा सांभाळण्याची कसरत साहित्य अकादमीला करावी लागत आहे.

१.४ साहित्य अकादमीचे स्वरूप आणि भूमिका

साहित्य अकादमीचे औपचारिक उद्घाटन दिनांक १२ मार्च, १९५४ रोजी भारत सरकारने केले. भारत सरकारच्या ज्या प्रस्तावामध्ये साहित्य अकादमीचे संविधान बनविण्यात आले आहे. त्या प्रस्तावामध्ये साहित्य अकादमीची परिभाषा खालीलप्रमाणे केलेली आहे. ती म्हणजे, "भारतीय साहित्याच्या सक्रिय विकासासाठी कार्य करणारी राष्ट्रीय संस्था म्हणजे साहित्य अकादमी होय. साहित्य अकादमीचा उद्देश उच्च साहित्यिक मानदंड प्रस्थापित करणे, भारतीय भाषांमधील साहित्यिक उपक्रमांमध्ये समन्वय साधणे व त्यांचे संगोपन करणे आणि साहित्य अकादमीच्या माध्यमातून देशाच्या सांस्कृतिक एकात्मतेचा विकास करणे हा आहे."४ साहित्य अकादमीची स्थापना जरी भारत सरकारने केलेली असली तरी ती एक स्वायत्तशासी संस्था म्हणून कार्य करत आहे. संस्था नोंदणी अधिनियम १८६० च्या अनुसार साहित्य अकादमी संस्थेची नोंदणी दिनांक ७ जानेवारी, १९५६ रोजी करण्यात आलेली आहे.

भारताची 'नॅशनल अकादमी ऑफ लेटर्स' अर्थात साहित्य अकादमी ही साहित्यिक संवाद, प्रकाशन आणि त्याचा देशभर प्रसार करणारी केंद्रीय संस्था आहे. साहित्य अकादमी ही भारतातील

इंग्रजीसहित २४ भाषांमधील साहित्यिक उपक्रमांचे संगोपन करते. साहित्य अकादमीने आपल्या ६० वर्षांमधील गतिशील अस्तित्वाने आणि अथक परिश्रमातून लोकांना अभिरुची संपन्न व नाविन्यपूर्ण साहित्य वाचनास प्रोत्साहित केलेले आहे. साहित्य अकादमीने चर्चासत्रे, व्याख्याने, परिसंवाद, परिचर्चा, वाचन आणि सादरीकरणद्वारे विभिन्न भाषिक व साहित्यिक क्षेत्रांतर्गत संवाद जिवंत ठेवण्याचे काम केलेले आहे. कार्यशाळा आणि वैयक्तिक अनुबंध यांच्याद्वारे पारंपरिक अनुवादाची गती वाढविण्याचाही प्रयत्न केलेला आहे. साहित्य अकादमीने नियतकालिके, एखाद्या विशिष्ट विषयावर लिहिलेला निबंध, प्रत्येक साहित्यप्रकारातील वैयक्तिक लेखन, सृजनात्मक लेखन, संकलने, विश्वकोश, शब्दकोश, ग्रंथसूची, भारतीय लेखक परिचय कोश आणि भारतीय साहित्याचा इतिहास यांच्या प्रकाशनाद्वारे एका उच्च साहित्यिक संस्कृतीचा विकास केलेला आहे. आजमितीस साहित्य अकादमीने ४००० पेक्षाही जास्त पुस्तके प्रकाशित केलेली आहेत. साहित्य अकादमी ही प्रत्येक वर्षी प्रादेशिक, राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील कमीत-कमी ३० चर्चासत्रांचे आयोजन करते. या व्यतिरिक्त प्रत्येक वर्षी आयोजित केल्या जाणाऱ्या कार्यशाळा आणि साहित्यिक सभांची संख्या जवळपास २०० पेक्षाही अधिक आहे.

साहित्य अकादमी ही भारतीय साहित्याच्या विकासासाठी दरवर्षी विविध कार्यक्रमांचे आयोजन करते. उदाहरणार्थ- संवत्सर व्याख्यान, लेखकांच्या भेटी, संवाद, कवीसंधी, कथासंधी, लोक:विविध स्वर, व्यक्ती आणि पुस्तके, माझ्या दृष्टिकोनातून, मुलाखत, अस्मिता, अंतराल, आविष्कार आणि साहित्यिक व्यासपीठ इत्यादी साहित्यिक कार्यक्रमांचे आयोजन साहित्य अकादमी तर्फे केले जाते.

साहित्य अकादमी दरवर्षी मान्यताप्राप्त २४ भाषांमधील सर्वोत्कृष्ट साहित्य कृतीसाठी पुरस्कार प्रदान करते. त्याचबरोबर या २४ भाषांमधील परस्पर साहित्यिक अनुवादासाठीही 'साहित्य अकादमी अनुवाद' हा पुरस्कारही दिला जातो. साहित्य अकादमीकडून वरील दोन्ही पुरस्कार संपूर्ण वर्षभर चालेल्या छाननी, परिचर्चा आणि अंतिम निवड या प्रक्रिया पूर्ण झाल्यानंतरच जाहीर केला जातो. तसेच साहित्य अकादमी त्या-त्या भाषिक क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण योगदान देणाऱ्या व्यक्तीला 'भाषा सन्मान' हा पुरस्कार देऊन त्यांचा गौरव करते. ज्या भाषेला साहित्य अकादमीने औपचारिक स्वरूपात मान्यता दिलेली नाही. त्याच भाषेमध्ये कार्य करणाऱ्या व्यक्तीला हा 'भाषा सन्मान' पुरस्कार दिला जातो. 'भाषा सन्मान' हा पुरस्कार अभिजात (क्लासिकल) आणि मध्ययुगीन साहित्यामध्ये विशिष्ट योगदान देणाऱ्या व्यक्तीलाही दिला जातो. साहित्य अकादमी प्रतिष्ठित लोकांची 'सन्मान्य सदस्य' आणि 'मानद सन्मान्य सदस्य' म्हणून निवड करून त्यांना सन्मानित करते. अलीकडेच साहित्य अकादमीने 'डॉ.आनंद कुमारस्वामी' आणि 'प्रेमचंद' यांच्या नावाने फेलाशिप्स देण्यास सुरुवात केलेली आहे. साहित्य अकादमीने बेंगलोर, अहमदाबाद, शांतिनिकेतन (कलकत्ता) आणि दिल्ली याठिकाणी साहित्य अकादमी अनुवाद केंद्रांची स्थापना केलेली आहे. साहित्य

अकादमीने बडोद्यामध्ये 'जनजातीय व मौखिक परियोजना' आणि दिल्लीमध्ये 'भारतीय साहित्य अभिलेखन' योजना सुरू केलेली आहे. याशिवाय साहित्य अकादमी अनेक कल्पनाशील परियोजना बनवित आहे. साहित्य अकादमीला भारतातील सांस्कृतिक आणि भाषिक विविधतेचे मुलभूत ज्ञान आहे. म्हणून साहित्य अकादमी भारतातील सांस्कृतिक आणि भाषिक स्तरांना किंवा प्रवृत्तींना नष्ट करून आपल्या संस्कृतीचे कृत्रिम प्रामाणिकीकरण करण्याचा प्रयत्न करित नाही. त्याचबरोबर साहित्य अकादमीला भारतीय साहित्याच्या विविध अभिवृत्तीला एकसूत्रता प्रदान करणाऱ्या गहन अंतःसांस्कृतिक, आध्यात्मिक, ऐतिहासिक आणि प्रयोगात्मक सूत्रांची माहिती आहे. साहित्य अकादमीच्या सांस्कृतिक विनिमय कार्यक्रमाद्वारे एका आंतरराष्ट्रीय प्रजातीगत आयामाची एकता शोधण्याचा प्रयत्न केला जातो.

साहित्य अकादमीची अंतिम सत्ता सामान्य परिषदेत (General Council) समाविष्ट आहे. साहित्य अकादमीच्या या सामान्य परिषदेत ९९ सदस्य आहेत.

- १) अध्यक्ष - १
- २) वित्तीय सल्लागार - १
- ३) भारत सरकारने नामांकित केलेले सदस्य - ५
- ४) भारतीय घटकराज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशातील भारत सरकारचे प्रतिनिधी - ३५
- ५) साहित्य अकादमीने मान्यता दिलेल्या २४ भाषांचे प्रतिनिधी - २४
- ६) भारतीय विद्यापीठांचे प्रतिनिधी - २०
- ७) सामान्य परिषदेने निवडलेल्या साहित्य क्षेत्रातील सुप्रसिद्ध व्यक्ती - ८
- ८) संगीत नाटक अकादमीचे प्रतिनिधी - १
- ९) ललित कला अकादमीचे प्रतिनिधी - १
- १०) भारतीय सांस्कृतिक संबंध परिषदेचा प्रतिनिधी - १
- ११) भारतीय प्रकाशक संघाचे प्रतिनिधी - १
- १२) राजा राममोहन रॉय ग्रंथालय फाऊंडेशनचा प्रतिनिधी - १

साहित्य अकादमीची व्यापक नीती आणि त्यांच्या कार्यक्रमांचे मूलभूत सिद्धांत हे सामान्य परिषदेद्वारे निर्धारित केले जातात. साहित्य अकादमीच्या कार्यकारी मंडळाच्या (Executive Board) प्रत्यक्ष निरीक्षणाद्वारे त्यांना क्रियान्वित करते. प्रत्येक भाषेसाठी एक सल्लागार मंडळ असून त्यांचे सदस्य हे सुप्रसिद्ध लेखक आणि ख्यातनाम विद्वान असतात. त्यांच्या सल्ल्यानुसार त्या-त्या भाषेच्या संदर्भातील विशिष्ट कार्यक्रमांचे आयोजन आणि त्यांची अंमलबजावणी केली जाते.

साहित्य अकादमीच्या सामान्य परिषदेचा कार्यकाल हा पाच वर्षांचा असतो. सध्या साहित्य अकादमीची १४ वी सामान्य परिषद कार्यरत आहे. साहित्य अकादमीचे अध्यक्ष, उपाध्यक्ष, विविध भाषांचे प्रतिनिधित्व करणारे कार्यकारी मंडळातील सदस्य आणि वित्त समितीतील सामान्य परिषदेचा एक सदस्य यांची निवड सामान्य परिषदेद्वारे केली जाते. साहित्य अकादमीच्या कार्यकारी मंडळाद्वारे विविध भाषांच्या सल्लागार मंडळांची नियुक्ती केली जाते.

१.५ साहित्य अकादमीची प्रादेशिक कार्यालये

साहित्य अकादमीचे मुख्य कार्यालय नवी दिल्ली याठिकाणी आहे. साहित्य अकादमीच्या कार्याची व्याप्ती खूपच मोठी आहे. साहित्य अकादमीच्या स्थापनेचा मुख्य हेतू भारतीय साहित्याचा प्रचार आणि प्रसार करणे हा आहे. साहित्य अकादमीने सर्वांच्या सोयीसाठी चार प्रादेशिक कार्यालयांची स्थापना केलेली आहे. साहित्य अकादमीचे मुख्य कार्यालय रविंद्रनाथ भवन, ३५, फिरोजशाहा मार्ग, नवी दिल्ली- ११०००१ या ठिकाणी आहे. सन १९६१ मध्ये रविंद्रनाथ टागोर यांच्या जन्मशताब्दीच्या निमित्ताने या भव्य-दिव्य भवनाची स्थापना करण्यात आलेली आहे. या मुख्य कार्यालयात संगीत नाटक अकादमी, ललित कला अकादमी आणि साहित्य अकादमी ह्या तीन राष्ट्रीय अकादमी आहेत. साहित्य अकादमीच्या या मुख्य कार्यालयात डोंगरी, इंग्रजी, हिंदी, काश्मिरी, पंजाबी, राजस्थानी, संथाली, सिंधी, संस्कृत आणि उर्दू भाषेतील कार्यक्रमांचे कामकाज याठिकाणी पाहिले जाते. हे मुख्य कार्यालय या सर्व भाषांच्या संदर्भातील एक प्रादेशिक कार्यालय म्हणून ही कामकाज पाहते. साहित्य अकादमीची चार प्रमुख प्रादेशिक कार्यालये आहेत.

१.५.१ कलकत्ता प्रादेशिक कार्यालय

साहित्य अकादमीच्या या प्रादेशिक कार्यालयाची स्थापना सन १९५६ मध्ये जीवनतारा बिल्डिंग, २३ अ/४४ एक्स, डायमंड हार्बर रोड, कलकत्ता-७०००५३ या ठिकाणी करण्यात आलेली आहे. कलकत्ता प्रादेशिक कार्यालयात आसामी, बंगाली, बोडो, मणिपुरी, नेपाळी आणि ओडिया या भाषेतील कार्यक्रमांचे कामकाज याठिकाणी पाहिले जाते. याशिवाय या कार्यालयातर्फे इंग्रजी आणि तिबेटी भाषेतील काही पुस्तकांचेही प्रकाशन केले जाते. तसेच या कार्यालयामध्ये ईशान्य भारतातील अन्य भाषांच्या संदर्भातील कार्यक्रमांचेही संयोजन केले जाते.

१.५.२ बेंगलोर प्रादेशिक कार्यालय

साहित्य अकादमीच्या या प्रादेशिक कार्यालयाची स्थापना सन १९९० मध्ये सेंट्रल महाविद्यालय परिसर, युनिव्हर्सिटी ग्रंथालय बिल्डिंग, डॉ.आंबेडकर विधी महाविद्यालय, बेंगलोर- ५६०००१ याठिकाणी करण्यात आलेली आहे. या प्रादेशिक कार्यालयात इंग्रजी भाषेतील काही पुस्तकांच्या प्रकाशनाशिवाय

कन्नड, मल्ल्याळम्, तमिळ आणि तेलुगू या भाषेतील काही पुस्तकांचे प्रकाशन आणि कार्यक्रम यांचे कामकाज याठिकाणी पाहिले जाते. साहित्य अकादमीच्या या प्रादेशिक कार्यालयात अतिशय उत्कृष्ट असे ग्रंथालय आहे.

१.५.३ चेन्नई प्रादेशिक कार्यालय

साहित्य अकादमीच्या या प्रादेशिक कार्यालयाची स्थापना सन २००० मध्ये करण्यात आलेली आहे. हे प्रादेशिक कार्यालय मुख्य इमारत, गुना बिल्डिंगचा दुसरा मजला, ४४३ (३०४), अन्नासलाई, तेनामपेट, चेन्नई- ६०००१८ या ठिकाणी आहे. या कार्यालयात बेंगलोरच्या प्रादेशिक कार्यालयातील काही उर्वरित कामकाजांचे नियोजनही केले जाते.

१.५.४ मुंबई प्रादेशिक कार्यालय

मुंबई प्रादेशिक कार्यालयाची स्थापना सन १९७२ मध्ये १७२, मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय मार्ग, दादर, मुंबई-४०००१४ या ठिकाणी करण्यात आलेली आहे. इंग्रजी, हिंदी, गुजराती, कोंकणी, मराठी आणि सिंधी भाषेतील कार्यक्रमांचे कामकाज या ठिकाणी पाहिले जाते.

साहित्य अकादमीतर्फे प्रकाशित होणाऱ्या पुस्तकांची विक्री-वितरण व्यवस्था, मुख्य विक्री कार्यालय, स्वाती मंदिर मार्ग, नवी दिल्ली- ११०००१ या ठिकाणी आहे. याशिवाय साहित्य अकादमीच्या कलकत्ता, बेंगलोर, चेन्नई आणि मुंबई या प्रादेशिक कार्यालयातही पुस्तक विक्री आणि वितरण व्यवस्था केलेली आहे.

१.६ साहित्य अकादमीचे संविधान

भारत सरकारने साहित्य अकादमीसाठी स्वतंत्र संविधान बनविलेले आहे. साहित्य अकादमी संबंधीचा प्रस्ताव भारत सरकार शिक्षण मंत्रालय ठराव क्रमांक-एफ ६-४/५/जी.२(ए) दिनांक-१५ डिसेंबर, १९५२ यामध्ये समाविष्ट आहे. साहित्य अकादमीच्या या संविधानात गरजेनुसार वेळोवेळी अनेक दुरुस्त्या करण्यात आलेल्या आहेत. भारतीय साहित्याचा सक्रिय विकास करणे, उच्च साहित्यिक मानदंड प्रस्थापित करणे, सर्व भारतीय भाषांमधील साहित्यिक उपक्रमांमध्ये समन्वय साधणे, त्यांचे पोषण व संगोपन करणे आणि त्या सर्वांच्या माध्यमातून देशाच्या सांस्कृतिक एकात्मतेचा विकास करण्यासाठी एखाद्या राष्ट्रीय संस्थेची स्थापना करणे. या उद्दिष्टांची पूर्तता करण्यासाठी साहित्य अकादमीची स्थापना करण्यात आलेली आहे. तिच्या संविधानात खालील प्रस्ताव मंजूर करण्यात आलेले आहेत.

१.६.१ नॅशनल अकादमी ऑफ लेटर्स

साहित्याच्या संवर्धनासाठी 'नॅशनल अकादमी ऑफ लेटर्स' या साहित्यिक राष्ट्रीय संस्थेची स्थापना

करण्यात येईल आणि तिला 'साहित्य अकादमी' या नावाने संबोधले जाईल असे साहित्य अकादमीच्या घटनेत म्हटलेले आहे.

१.६.२ मुख्य कार्यालय

साहित्य अकादमीचे मुख्य कार्यालय दिल्ली या ठिकाणी आहे. साहित्य अकादमीचा जवळपास सर्वच कार्यभार या मुख्यालयाच्या आदेशानुसार चालत आलेला आहे. परंतु साहित्य अकादमीच्या सामान्य परिषदेच्या एकूण सदस्य संख्येच्या ३/४ सदस्यांद्वारा समर्थित प्रस्तावानुसार साहित्य अकादमीचे मुख्य कार्यालय इतर कोणत्याही ठिकाणी स्थलांतरित केले जाऊ शकते.

१.६.३ साहित्य अकादमीची संघटना आणि कार्ये

'साहित्य अकादमी' ही एक संयुक्त संस्था या स्वरूपात अस्तित्वात येईल व त्यासाठी संस्थेच्या नावे शिक्का किंवा मोहर असेल आणि संस्था आपल्या नावाने फिर्याद दाखल करू शकेल अथवा संस्थेच्या नावावर फिर्याद होऊ शकेल. साहित्य अकादमीची कार्ये आणि अधिकार खालीलप्रमाणे आहेत.

- (१) भारतीय भाषांमध्ये साहित्यिक विकास करण्यासाठी आणि विद्वतजनांमध्ये समन्वय व सहकार्य साधण्यासाठी प्रोत्साहन देणे.
- (२) एका भारतीय भाषेतून दुसऱ्या भारतीय भाषेमध्ये, परकीय भाषेतून भारतीय भाषेमध्ये तशाच प्रकारे भारतीय भाषेतून इतर भारतीय भाषांमध्ये साहित्यिक कृतींच्या अनुवादाला प्रोत्साहन देणे किंवा तशा प्रकारच्या अनुवादाची व्यवस्था करणे.
- (३) विविध भारतीय भाषांमध्ये साहित्यिक संदर्भग्रंथ सूची, शब्दकोश, ज्ञानकोश (विश्वकोश), मूलभूत शब्दकोश इत्यादींचे प्रकाशन करणे आणि त्यांच्या प्रकाशनासाठी इतर संस्था व व्यक्तींना साहाय्य करणे.
- (४) अखिल भारतीय किंवा प्रादेशिक स्तरावर साहित्यिक संमेलने, चर्चासत्रे आणि प्रदर्शने भरविणे किंवा भरविण्यास मदत करणे.
- (५) उत्कृष्ट साहित्यिक कृतीसाठी लेखकांना पुरस्कार, सन्मान व मानपत्र प्रदान करणे.
- (६) भारतीय भाषा आणि भारतीय साहित्य यांच्या संशोधनासाठी प्रेरणा व प्रोत्साहन देणे.
- (७) प्रादेशिक भाषा आणि प्रादेशिक साहित्य यांच्या अध्ययन-अध्यापनास चालना देणे.
- (८) सर्व सामान्यांमध्ये साहित्याचा प्रचार, प्रसार आणि साहित्याचे अध्ययन होण्यासाठी जागृती निर्माण करणे.

- (९) देशातील ज्या-ज्या भाषांमध्ये लेखन केले जाते. त्या-त्या भाषांच्या लिप्या सुधारणे आणि त्यांच्या विकासास चालना देणे. देवनागरी लिपीचा वापर करण्यास प्रोत्साहन देणे. तसेच त्या लिपीमध्ये विविध भारतीय भाषांमधील निवडलेल्या पुस्तकांचे प्रकाशन करण्यास प्रोत्साहन देणे. एखाद्या भाषेतील दर्जेदार पुस्तकांचे आवश्यकतेनुसार दुसऱ्या एखाद्या भारतीय भाषेतील लिपीमध्ये प्रकाशन करणे.
- (१०) इतर देशांसोबत सांस्कृतिक आदान-प्रदान करण्यास प्रोत्साहन देणे आणि साहित्यिक क्षेत्रांशी संबंधित आंतरराष्ट्रीय संस्थांशी संबंध प्रस्थापित करणे.
- (११) देणगी, अनुदान आणि इतर देणग्यांच्या स्वरूपात मिळालेली संपत्ती प्राप्त करणे. आपल्या कार्याला पुढे नेण्यासाठी किंवा आपल्या कार्याच्या प्रगतीसाठी जमीन खरेदी करणे, अशा प्रकारच्या संपत्तीची देखभाल करणे, गहाण ठेवणे आणि अन्य प्रकारची व्यवस्था करणे.
- (१२) साहित्य अकादमीचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी सर्व प्रकारचे संबंधित आवश्यक कार्य करणे. मग ते कार्य उपरोक्त अधिकाराच्या आनुषंगिक असेल किंवा नसेल. तरीही अशा प्रकारची सर्व कामे करावीच लागतील.

१.६.४ साहित्य अकादमीचे पदाधिकारी

साहित्य अकादमीचे कार्यबहुल खूपच व्यापक आहे. त्यामुळे साहित्य अकादमीचे कामकाज अनेकविध पदाधिकारी पहात असतात. साहित्य अकादमीचे पदाधिकारी खालीलप्रमाणे आहेत.

- (१) अध्यक्ष
- (२) उपाध्यक्ष
- (३) आर्थिक सल्लागार
- (४) सचिव

या पदाधिकार्यांच्या साहाय्याने साहित्य अकादमीचे संपूर्ण कामकाज पाहिले जाते.

१.६.५ अध्यक्ष

साहित्य अकादमीच्या कार्यकारी मंडळाद्वारे नामांकित तीन व्यक्तींच्या पॅनेलमधून नवीन सामान्य परिषद साहित्य अकादमीच्या अध्यक्षांची निवड करते. मावळत्या सामान्य परिषदेद्वारे नामांकित केलेल्या नावांमधून कार्यकारी मंडळ पॅनेलची निवड करते. साहित्य अकादमीच्या नवीन सामान्य परिषदेच्या पहिल्या बैठकीमध्ये नवीन अध्यक्षांची निवड होईपर्यंत पूर्वीचाच अध्यक्ष आपला पदभार सांभाळतो. साहित्य अकादमीच्या अध्यक्षाला आवश्यकता भासल्यास सामान्य परिषद किंवा कार्यकारी

मंडळाच्यावतीने तो निर्णय घेऊ शकतो. त्यांनी घेतलेला निर्णय संबंधित समितीच्या पहिल्या बैठकीत मंजूरीसाठी ठेवण्यात येतो.

१.६.६ उपाध्यक्ष

सामान्य परिषद आपल्या सदस्यांमधून साहित्य अकादमीच्या उपाध्यक्षांची निवड करते. कोणत्याही कारणामुळे जर अध्यक्ष अनुपस्थित असेल तर त्याच्या अनुपस्थितीमध्ये अध्यक्षांची सर्व कार्ये आणि अधिकारांचा वापर उपाध्यक्ष करतो.

१.६.७ आर्थिक सल्लागार

साहित्य अकादमीच्या आर्थिक सल्लागाराची निवड भारत सरकार करते. साहित्य अकादमीच्या आर्थिक सल्लागाराची कर्तव्ये खालीलप्रमाणे आहेत.

- (१) साहित्य अकादमीचे वार्षिक अंदाजपत्रक, उत्पन्न-खर्च याचा लेखा-जोखा तयार करणे आणि तो कार्यकारी मंडळ आणि सामान्य परिषद यांच्यासमोर प्रस्तुत करणे.
- (२) साहित्य अकादमीच्या कार्यकारी मंडळाच्या नियंत्रणाखाली आणि सामान्य निरीक्षण यांच्या अधिपत्याखाली त्याची ही जबाबदारी असते की, साहित्य अकादमीकडून दिलेली रक्कम ज्या कारणांसाठी दिलेला आहे किंवा निश्चित केलेली आहे. त्या रक्कमेचा उपयोग त्याच कारणांसाठी किंवा त्याच हेतूसाठी होत आहे की नाही याचा तपास करणे.
- (३) साहित्य अकादमीच्या कार्यकारी मंडळाने सोपविलेले अन्य अधिकार आणि कार्ये यांची अंमलबजावणी करणे.

१.६.८ सचिव

साहित्य अकादमीच्या सचिवाचे अधिकार आणि कर्तव्ये खालीलप्रमाणे आहेत.

- १) सचिव हा साहित्य अकादमीचा प्रमुख कार्यकारी अधिकारी (कार्याधिकारी) असतो. कार्यकारी मंडळ त्याला विशिष्ट कालावधीसाठी आणि विशिष्ट अटी व नियमांच्या अधिन राहून नियुक्त करीत असते.
- २) साहित्य अकादमीच्या अधिकाऱ्यांच्यावतीने कार्यालयासंबंधी पत्रव्यवहार करणे.
- ३) साहित्य अकादमीचे अधिकारी किंवा त्यांनी नियुक्त केलेल्या सर्व समित्यांच्या बैठकीसंबंधीची माहिती ठेवणे.
- ४) साहित्य अकादमीचे अधिकारी किंवा त्यांनी नियुक्त केलेल्या सर्व समित्यांच्या बैठकीचे कार्यवृत्त (इतिवृत्त) ठेवण्याची व्यवस्था करणे.
- ५) आर्थिक सल्लागाराच्या नियंत्रणाखाली साहित्य अकादमीच्या जमाखर्चाचा हिशोब ठेवणे.
- ६) साहित्य अकादमीच्यावतीने सर्व अनुबंधांची अंमलबजावणी करणे.

१.६.९ साहित्य अकादमीच्या अधिकारी संस्था

साहित्य अकादमीच्या चार प्रमुख अधिकारी संस्था आहेत. त्यांची थोडक्यात माहिती खालीलप्रमाणे आहे.

- १) सामान्य परिषद
- २) कार्यकारी मंडळ
- ३) वित्त समिती
- ४) इतर स्थायी समिती किंवा समित्या (सामान्य परिषद किंवा कार्यकारी मंडळाने आपल्या एखाद्या कार्यासाठी किंवा कार्याच्या संपादनासाठी नियुक्त केलेल्या समित्या)

१.६.१० सामान्य परिषद

साहित्य अकादमीच्या सामान्य परिषदेत खालील व्यक्तींचा समावेश असतो.

- (१) अध्यक्ष
- (२) आर्थिक सल्लागार
- (३) भारत सरकार द्वारा नामांकित किंवा सूचित पाच प्रतिनिधी असतील. त्यामध्ये एक सांस्कृतिक विभाग, एक माहिती आणि प्रसारण मंत्रालय, एक राष्ट्रीय बुक ट्रस्ट आणि अन्य दोन इतर क्षेत्रातील नामांकित प्रतिनिधी असतील.
- (४) भारताच्या संविधानात समाविष्ट असलेल्या राज्य आणि केंद्रशासित प्रदेशातील प्रत्येकी एक-एक सदस्यांची निवड मावळत्या सामान्य परिषदेच्याद्वारे राज्य आणि केंद्रशासित अकादमीकडून निवडलेल्या अधिकतम तीन व्यक्तींच्या पॅनेलद्वारे होईल. ज्या राज्यांमध्ये किंवा केंद्रशासित प्रदेशांमध्ये अकादमी नाहीत किंवा ज्या राज्यात अथवा केंद्रशासित प्रदेशांमध्ये एकापेक्षा अधिक अकादमी आहेत. त्या ठिकाणांच्या प्रतिनिधींची निवड राज्य सरकार किंवा केंद्रशासित प्रदेशातील प्रशासनाच्या शिफारशीनुसार होईल. त्या नामांकित व्यक्ती किंवा प्रतिनिधी साहित्याच्या क्षेत्रात ख्यातनाम असतील. परंतु ते प्रतिनिधी सरकारी किंवा केंद्रशासित प्रशासनाचे अधिकारीगण असायलाच पाहिजेत असे नाही.
- (५) साहित्य अकादमी द्वारा मान्यता प्राप्त २४ भाषांमधील अथवा वेळोवेळी साहित्य अकादमीकडून मान्यता मिळालेल्या भाषांमधून प्रत्येकी एका व्यक्तीची प्रतिनिधी म्हणून निवड केली जाईल. साहित्य अकादमीकडून मान्यता प्राप्त झालेल्या साहित्यिक संस्थांद्वारे सूचित अधिकतम तीन व्यक्तींच्या पॅनेलमधून मावळती सामान्य परिषद कोणत्याही एका व्यक्तीची प्रतिनिधी म्हणून निवड करेल. या संदर्भातील ती निवड अंतिम आणि निर्णयात्मक मानली जाईल.

- (६) अधिकाधिक २० विद्यापीठे की, ज्या विद्यापीठांमध्ये पदव्युत्तर मानविकी विभाग आहे. त्या प्रत्येक विद्यापीठामधील एक प्रतिनिधी साहित्य अकादमीचे प्रतिनिधित्व करेल. साहित्य अकादमीच्या मावळत्या सामान्य परिषदेद्वारे या वीस नावांची निवड पदव्युत्तर मानविकी विभाग असलेल्या विद्यापीठांकडून प्राप्त झालेल्या शिफारसीनुसार केली जाते. कोणतेही विद्यापीठ हे सलग दोन वेळेपेक्षा अधिक वेळा प्रतिनिधित्व करू शकत नाही. प्रत्येक वीस व्यक्तींची निवड वेगवेगळ्या विद्यापीठातून केली जाईल. तसेच प्रत्येक प्रतिनिधित्व करणारे विद्यापीठ हे वेगवेगळ्या राज्यातील किंवा केंद्रशासित प्रदेशातील असेल.
- (७) साहित्य अकादमीच्या सामान्य परिषदेत साहित्याच्या क्षेत्रातील सुप्रसिद्ध व्यक्तींमधील जास्तीत जास्त आठ व्यक्ती असतील. ज्यांना मावळत्या सामान्य परिषदेद्वारे त्यांच्या वैयक्तिक क्षमतेच्या किंवा प्रतिष्ठेच्या आधारे निवडले जाईल.
- (८) संगीत नाटक अकादमी, ललित कला अकादमी आणि भारतीय सांस्कृतिक संबंध परिषद यांचा प्रत्येकी एक-एक प्रतिनिधी असेल. जो त्या-त्या संस्थाद्वारे नामांकित किंवा सूचित असेल.
- (९) मावळत्या सामान्य परिषदेद्वारे भारतीय प्रकाशकांमधील एका प्रतिनिधीची निवड केली जाईल. ही निवड भारतातील विविध प्रकाशक संघांच्या शिफारशीनुसार केली जाईल.
- (१०) राजा राममोहन रॉय ग्रंथालय फाऊंडेशनद्वारा नामांकित एक प्रतिनिधी असेल.
- (११) कोणतीही व्यक्ती एका वेळेपेक्षा अधिक काळ सामान्य परिषदेचा सदस्य म्हणून त्या पदावर राहू शकणार नाही. अनुच्छेद ७ मध्ये उल्लेख असलेली सुप्रसिद्ध व्यक्तीदेखील एकाच वेळेस सदस्य होऊ शकेल. परंतु जर एखादी व्यक्ती सामान्य परिषदेचा प्रथम सदस्य असूनही दुसऱ्या कोणत्याही कारणांमुळे पुन्हा सदस्य होत असेल तर त्यावेळी त्याची सदस्यता कालावधी ज्यामध्ये त्याच्या पहिला सदस्यतेचा समावेश असेल. ती व्यक्ती दोन वेळेपेक्षा अधिक काळ सदस्य असू शकणार नाही.
- (१२) साहित्य अकादमीचा कार्यकाल सामान्य परिषदेच्या पहिल्या अधिवेशनाच्या तारखेपासून विघटनानंतर अर्थात पाच वर्षे संपल्यानंतर समाप्त होईल.

१.६.११ सामान्य परिषदेची कार्ये

साहित्य अकादमीच्या सामान्य परिषदेची कार्ये व अधिकार खालीलप्रमाणे आहेत.

- (१) कलम ५ नुसार अध्यक्षाची निवड करणे.
- (२) आपल्या सदस्यांमधून एकाची उपाध्यक्ष म्हणून निवड करणे.

- (३) कलम १३ (४) च्या अनुसार कार्यकारी मंडळाच्या सदस्यांची निवड करणे आणि त्यांच्या कामकाजाची पद्धती ठरविणे.
- (४) कलम १५(३) च्या अनुसार वित्त समितीच्या सदस्याची निवड करणे आणि त्यांच्या कार्य-प्रणालीचे नियम निर्धारित करणे.
- (५) कार्यकारी मंडळाने तयार केलेल्या साहित्य अकादमीच्या वार्षिक अंदाजपत्रकाला मान्यता देणे.
- (६) कलम १० मधील पोटकलम क्र. ४, ५, ६, ७ व ९ अनुसार राज्ये व केंद्रशासित प्रदेशातील प्रतिनिधी, भाषा, विद्यापीठे, प्रकाशक आणि साहित्यिक क्षेत्रातील इतर सुप्रसिद्ध अशा आठ व्यक्तींची निवड करणे.
- (७) कार्यकारी मंडळाद्वारे प्रस्तावित कार्यक्रम आणि विशिष्ट योजना यांचा विचार करून त्याला मान्यता देणे.
- (८) साहित्य अकादमीच्या कार्यकारी मंडळाच्या शिफारशीनुसार खालील व्यक्तींची निवड करणे.
  - (अ) असामान्य प्रतिभेच्या साहित्यिकांची साहित्य अकादमीचा 'सन्मान्य सदस्य' (Fellow) म्हणून निवड करणे, परंतु कोणत्याही परिस्थितीत त्यांची संख्या २१ पेक्षा अधिक असता कामा नये.
  - (ब) असामान्य प्रतिभासंपन्न भारतीयेतर व्यक्तींना साहित्य अकादमीचा 'मानद सन्मान्य सदस्य' (ऑनररी फेलो) म्हणून निवड करणे. परंतु ही संख्या कोणत्याही परिस्थितीत १० पेक्षा अधिक असता कामा नये.
- (९) साहित्य अकादमीच्या सामान्य परिषदेने नियम, अधिनियम, उपनियम आणि कार्यप्रणालीचे नियम बनविणे.

१.६.१२ सामान्य परिषदेची बैठक

साधारणतः वर्षामध्ये एकदा साहित्य अकादमीच्या सामान्य परिषदेची बैठक होईल. त्या बैठकीचे ठिकाण व वेळ यांची निश्चिती अध्यक्ष करतील. अध्यक्ष किंवा कार्यकारी मंडळ यांनी स्वतः पुढाकार घेऊन किंवा सामान्य परिषदेच्या एकूण सदस्य संख्येच्या कमीतकमी १/३ सदस्यांच्या मागणीनुसार किंवा विनंतीनुसार कोणत्याही वेळी सामान्य परिषदेची विशेष बैठक बोलविली जाऊ शकते.

१.६.१३ कार्यकारी मंडळ

साहित्य अकादमीच्या कार्यकारी मंडळात खालील व्यक्तींचा समावेश असेल.

- (१) अध्यक्ष
- (२) उपाध्यक्ष

- (३) वित्तीय सल्लागार
- (४) भारत सरकारद्वारा सामान्य परिषदेसाठी नामांकित सदस्यांमधील दोन सदस्य.
- (५) भारताच्या संविधानात समाविष्ट असलेल्या आणि साहित्य अकादमीद्वारा मान्यताप्राप्त भाषांचे प्रतिनिधित्व करण्यासाठी सामान्य परिषदेच्या सदस्यांतील एक-एक निर्वाचित व्यक्तींचा समावेश असेल. भाषेच्या विकासासाठी किंवा प्रोत्साहनासाठी, अध्यक्ष त्यांच्या विवेकानुसार सामान्य परिषदेच्या कोणत्याही सदस्याला कार्यकारी मंडळाच्या कोणत्याही बैठकीला आमंत्रित करू शकतो. किंवा त्याला साहित्य अकादमीच्या कार्यक्रमांमध्ये सामील करून घेऊ शकतो.

१.६.१४ कार्यकारी मंडळाची कार्ये

साहित्य अकादमीच्या कार्यकारी मंडळाचे अधिकार आणि कार्ये खालीलप्रमाणे आहेत.

- (१) सामान्य परिषदेच्या नियमावलीनुसार साहित्य अकादमीच्या कार्यकारी अधिकाराची अंमलबजावणी करणे.
- (२) साहित्य अकादमीचे कार्य व त्याचे कार्यालय यांची देखभाल करणे आणि त्यावर नियंत्रण ठेवणे.
- (३) साहित्य अकादमीच्या सामान्य परिषदेसमोर सादर करावयाच्या साहित्य अकादमीच्या कार्यक्रमांबद्दल आणि विशेष योजनांबद्दल विचार करून त्यांचे अहवाल तयार करणे.
- (४) वित्त समितीने निर्धारित केलेल्या कार्यक्षेत्राच्या अधिन राहून साहित्य अकादमीचे वार्षिक अंदाजपत्रक तयार करणे आणि ते मान्यतेसाठी सामान्य परिषदेच्या समोर सादर करणे.
- (५) साहित्य अकादमीचे वार्षिक अहवाल आणि त्यांचा लेखा-जोखा तयार करणे.
- (६) 'सन्मान्य सदस्य' (Fellows) आणि 'मानद सन्मान्य सदस्य' (Honorary Fellows) यांच्या निवडीसाठी असाधारण योग्यता असलेल्या साहित्यिकांच्या नावांचा विचार करणे आणि ती नावे सामान्य परिषदेसमोर सादर करणे.
- (७) साहित्य अकादमीच्या सचिवांनी नियुक्त केलेल्या सदस्यांव्यतिरिक्त व कर्मचाऱ्यांव्यतिरिक्त साहित्य अकादमीचे प्रादेशिक सचिव तसेच इतर कर्मचाऱ्यांची निवड करणे.

१.६.१५ वित्त समिती

साहित्य अकादमीच्या वित्त समितीचे सदस्य खालीलप्रमाणे असतात.

- (१) आर्थिक सल्लागार
- (२) भारत सरकारद्वारा नामांकित एक व्यक्ती (ती व्यक्ती सामान्य परिषदेच्या सदस्यांमधीलच असणे आवश्यक नाही.)
- (३) सामान्य परिषदेचा एक प्रतिनिधी (साहित्य अकादमीच्या उपाध्यक्षाव्यतिरिक्त)

(४) कार्यकारी मंडळाद्वारे नामांकित किंवा सूचित एक व्यक्ती. (ती व्यक्ती सामान्य परिषदेच्या सदस्यांमधीलच असणे आवश्यक नाही.)

(५) साहित्य अकादमीचा उपाध्यक्ष वित्त समितीचा पदसिद्ध अध्यक्ष असतो.

१.६.१६ वित्त समितीचे कार्य

वित्त समिती ही साहित्य अकादमीच्या वार्षिक अंदाजपत्रकाचा विचार करते. या संदर्भात कार्यकारी मंडळाकडे शिफारस करते. एका आर्थिक वर्षातर्गत केल्या जाणाऱ्या एकूण खर्चाची सीमा निश्चित करते.

१.६.१७ लेखा परीक्षण

साहित्य अकादमीची हिशोबतपासणी भारताच्या महालेखा परीक्षकांकडूनच केली जाते.

१.६.१८ साधारण नियमावली

(१) सामान्य परिषद किंवा साहित्य अकादमीची कोणतीही अधिकारी संस्था जे काही नियम बनवेल अथवा निर्णय करेल त्यामध्ये सामान्य परिषद दुरूस्त्या करू शकते किंवा तो नियम रद्दही करू शकते. परंतु ज्या अधिकारी संस्था या प्रस्तावामध्ये निरूपित अधिकार आणि कार्याच्यानुसार काम करीत आहेत. त्यांना हा नियम लागू नाही.

(२) उपस्थित असलेल्या आणि मतदान करणाऱ्या सदस्यांच्या कमीत कमी ३/४ बहुमताने सामान्य परिषद या संविधानात आपल्या इच्छेनुसार त्यामध्ये संशोधन अर्थात दुरूस्त्या करू शकते. परंतु साहित्य अकादमीच्या उद्दिष्टांमध्ये केलेल्या या दुरूस्त्या भारत सरकारच्या मान्यतेनंतरच ग्राह्य धरल्या जातात.

१.७ साहित्य अकादमी तर्फे दिल्या जाणाऱ्या विविध प्रकारच्या शिष्यवृत्त्या

साहित्य अकादमीच्या योजनेत ज्येष्ठ व श्रेष्ठ लेखकाला सन्मानित करण्यासाठी 'फेलोशिप्स' ही महत्त्वाची योजना आहे. हा मान मोजक्या व निवडक व्यक्तींनाच मिळू शकतो. त्यांची संख्याही अकादमीच्या घटनेने निश्चित केलेली आहे. आजमितीस राष्ट्रीय पातळीवर हा सन्मान फारच मोजक्या लोकांना मिळालेला आहे. ज्ञान आणि साहित्य क्षेत्रात अविरत काळापर्यंत दीर्घसेवा व मौलिक योगदान हे दोन निर्णायक घटक या शिष्यवृत्त्यांसाठी प्रमाण आहेत. साहित्य अकादमी ही भारतीय साहित्यातील मुलभूत संशोधनासाठी तीन प्रकारच्या शिष्यवृत्त्या देते. त्या तिन्ही शिष्यवृत्त्यांची थोडक्यात माहिती खालीलप्रमाणे आहे.

१.७.१ डॉ.आनंद कुमारस्वामी फेलोशिप

साहित्य अकादमीने सन १९९६ मध्ये सुप्रसिद्ध साहित्यिक आणि सौंदर्यशास्त्राचे गाढे अभ्यासक

डॉ.आनंद कुमारस्वामी यांच्या नावाने फेलोशिप देण्यास सुरुवात केलेली आहे. हा पुरस्कार आशिया खंडातील विद्वानांना भारतातील त्यांच्या आवडीच्या कोणत्याही साहित्यिक उपक्रमांमध्ये कार्य केल्याबद्दल दिला जातो. डॉ.आनंद कुमारस्वामी फेलोशिप ही साहित्य क्षेत्रातील परियोजनेच्या आपापल्या प्रगतीनुसार कमीत कमी तीन महिने आणि जास्तीत जास्त एक वर्षाच्या कालावधीसाठी दिली जाते.

साहित्य अकादमीच्या कार्यकारी मंडळाने दिनांक १८ डिसेंबर, १९९६ मध्ये झालेल्या बैठकीत डॉ. आझाद एन. शमातोव (अध्यक्ष, दक्षिण आशियाई भाषा विभाग, ताश्कंद स्टेट इन्स्टिट्यूट ऑफ ओरियंटल स्टडिज, ताश्कंद), प्रा.सेनाके भंडारनायके (संचालक, पदव्युत्तर पुरातत्त्व विभाग, कोलंबो, श्रीलंका) आणि प्रा.चि.नकाने (जपानमधील सुप्रसिद्ध विद्वान) या तिन्ही अभ्यासकांना ही फेलोशिप देण्याचे जाहीर केले. या तिन्ही विद्वानांनी ही फेलोशिप घेऊन भारतामध्ये मूलगामी संशोधन केलेले आहे. डॉ.आझाद एन.शमातोव आणि प्रा.सेनाके भंडारनायके यांनी भारतामध्ये मुलभूत संशोधनासाठी सुरुवातीची काही आठवडे घालविली आहेत.

डॉ.आनंद कुमारस्वामी फेलोशिप ही शिष्यवृत्ती मध्यंतरीच्या काळात काही व्यावहारिक कारणामुळे बंद पडली होती. साहित्य अकादमीने सन २००५ साली या फेलोशिपचे पुनर्विलोकन करून ही फेलोशिप पुन्हा नव्याने सुरु केलेली आहे. आनंद कुमारस्वामी फेलोशिपचा लाभ घेणाऱ्यांसाठी पुढील अटींची पूर्तता करणे आवश्यक आहे.

- १) आशिया खंडातील आशियाई कला, साहित्य, संस्कृती आणि भाषा अभ्यासासाठी ही फेलोशिप दरवर्षी दिली जाते.
- २) आनंद कुमारस्वामी ही फेलोशिप कमीत कमी एक महिना आणि जास्तीत जास्त ३ महिन्यांपर्यंत लेखकांच्या किंवा विद्वानांच्या गरजेनुसार आणि सोयीनुसार दिली जाते.
- ३) आंतरराष्ट्रीय विमान वाहतुकीचा खर्च साहित्य अकादमीकडून दिला जातो. तसेच भारतातील विमान वाहतुक व अंतर्गत रेल्वे वाहतूक खर्चसुद्धा साहित्य अकादमीकडूनच दिला जातो.
- ४) डॉ.आनंद कुमारस्वामी फेलोशिपप्राप्त विद्वानांच्या राहण्याची अथवा निवासस्थानाची व्यवस्था साहित्य अकादमीकडून केली जाते.
- ५) साहित्य अकादमीतर्फे आकस्मिक खर्च म्हणून त्यांना प्रत्येक महिन्याला १२०००/- रुपये दिले जातात.
- ६) साहित्य अकादमीकडून या अभ्यागतांना अशी विनंती केली जाते की, ते किंवा ती ज्या विद्याशाखेतील एखाद्या विषयांचे तज्ज्ञ म्हणून ओळखले जात असतील, त्या विषयावर त्यांनी साहित्य अकादमीच्या एखाद्या संस्थेत किंवा विभागात व्याख्यान द्यावे.

- ७) साहित्य अकादमीकडून अशा लेखकांची अथवा विद्वानांची माहिती तयार केली जाते. त्यामुळे त्यांच्या कार्याची माहिती लोकांना समजण्यास मदत होते. या संपूर्ण माहितीमुळे भारतीय दूतावास मंडळ, साहित्य अकादमीचे कार्यकारी मंडळ, सुप्रसिद्ध व वरिष्ठ लेखक, विविध सांस्कृतिक संस्था इत्यादींकडून त्यांना आमंत्रित करण्यास सुलभ व सोईस्कर होईल.
- ८) अभ्यागत विद्वानांना अशी विनंती केली जाते की, त्यांने या भेटीचा सर्वसमावेशक अहवाल तयार करावा. त्यांनी तयार केलेला अहवाल साहित्य अकादमीच्या कार्यकारी मंडळापुढे ठेवला जातो.

१.७.२ प्रेमचंद फेलोशिप

साहित्य अकादमीने सुप्रसिद्ध हिंदी साहित्यिक प्रेमचंद यांच्या १२५ व्या जयंतीच्या निमित्ताने ही फेलोशिप सुरु केलेली आहे. ही फेलोशिप 'सार्क'(SAARC) देशातील(भारत सोडून) अशाच सुप्रसिद्ध विद्वानांना किंवा लेखकांना दिली जाते की ज्यांनी भारतीय साहित्याच्या संदर्भात संशोधन अथवा सर्जनात्मक लेखन केलेले आहे. प्रेमचंद फेलोशिपच्या संदर्भातील संपूर्ण माहिती, नियमावली आणि या फेलोशिपचा लाभ घेण्याची प्रक्रिया इत्यादी संबंधीची सविस्तर माहिती खालीलप्रमाणे आहे.

- १) प्रेमचंद फेलोशिप ही दरवर्षी साहित्य आणि संस्कृतीच्या क्षेत्रात मौलिक स्वरूपाची कामगिरी केलेल्या सार्क देशातील कोणत्याही विद्वानाला दिली जाते.
- २) प्रेमचंद फेलोशिप ही कमीत कमी एक महिना आणि जास्तीत जास्त ३ महिन्यांपर्यंत लेखकांच्या किंवा विद्वानांच्या गरजेनुसार आणि सोयीनुसार दिली जाते.
- ३) आंतरराष्ट्रीय विमान वाहतुकीचा खर्च साहित्य अकादमीकडून दिला जातो. तसेच भारतातील विमान वाहतूक व अंतर्गत रेल्वे वाहतूक खर्चसुद्धा साहित्य अकादमीकडूनच दिला जातो.
- ४) प्रेमचंद फेलोशिप प्राप्त विद्वानांच्या राहण्याची अथवा निवासस्थानाची व्यवस्था साहित्य अकादमीकडून केली जातो.
- ५) साहित्य अकादमीतर्फे आकस्मिक खर्च म्हणून त्यांना प्रत्येक महिन्याला १२०००/- रुपये दिले जातात.
- ६) साहित्य अकादमीकडून या अभ्यागतांना अशी विनंती केली जाते की, ते किंवा ती ज्या विद्याशाखेतील एखाद्या विषयांचे तज्ज्ञ म्हणून ओळखले जात असतील त्या विषयावर त्यांनी साहित्य अकादमीच्या एखाद्या संस्थेत किंवा विभागात व्याख्यान द्यावे.
- ७) साहित्य अकादमीकडून अशा लेखकांची अथवा विद्वानांची माहिती तयार केली जातो. त्यामुळे त्यांच्या कार्याची माहिती लोकांना समजण्यास मदत होते. या संपूर्ण माहितीमुळे भारतीय दूतावास

मंडळ, साहित्य अकादमीचे कार्यकारी मंडळ, सुप्रसिद्ध व वरिष्ठ लेखक, विविध सांस्कृतिक संस्था इत्यादीकडून त्यांना आमंत्रित करण्यास सुलभ व सोईस्कर होईल.

- ८) अभ्यागत विद्वानांकडून अशी अपेक्षा केली जाते की, त्यांने या भेटीचा सर्वसमावेशक अहवाल तयार करावा. त्यांनी तयार केलेला तो अहवाल साहित्य अकादमीच्या कार्यकारी मंडळापुढे ठेवला जातो.

१.७.३ लेखकांना प्रवासासाठी दिली जाणारी फेलोशिप

साहित्य अकादमीतर्फे लेखकांना प्रवासासाठी अनुदान दिले जाते. साहित्य अकादमी ही स्वायत्त संस्था साहित्याच्या क्षेत्रात वेगवेगळे उपक्रम राबवित असते. साहित्य अकादमी ही लेखकांच्या प्रवासासाठी अर्थपुरवठा करत असतो. साहित्य अकादमीकडून विविध भाषेतील साहित्यिक देवाणघेवाण होण्यासाठी ही प्रवास फेलोशिप दिली जाते. साहित्य अकादमीतर्फे दिल्या जाणाऱ्या या फेलोशिपची उद्दिष्टे आणि त्या संदर्भातील अटी खालीलप्रमाणे आहेत.

- १) साहित्य अकादमीच्यावतीने आयोजित केल्या जाणाऱ्या अनेकविध कार्यक्रमांना जाण्यासाठी किंवा त्या कार्यक्रमांमध्ये सहभागी होण्यासाठी लेखकांना प्रवासासाठी अनुदान दिले जाते. साहित्य अकादमीकडून यात्रा किंवा प्रवासासाठी लेखकांना अनुदान देण्याचे मुख्य उद्दिष्ट म्हणजे एखाद्या लेखकाला दुसऱ्या एखाद्या भाषिक क्षेत्राच्या जवळ जाता यावे, त्या प्रादेशिक क्षेत्रातील लेखकांची ओळख करून घेता यावी आणि त्यांच्या साहित्यिक जाणीवा समृद्ध व्हाव्यात. तसेच त्यांची साहित्यिक संवेदनक्षमता किंवा मर्मज्ञता व्यापक व्हावी हे आहे.
- २) साहित्य अकादमीकडून ज्या लेखकांना प्रवासासाठी अनुदान घ्यावयाचे आहे. त्याचे वय ४० वर्षांपेक्षा अधिक असता कामा नये.
- ३) साहित्य अकादमीच्या प्रत्येक भाषेतील भाषिक सल्लागार मंडळाकडून त्या-त्या भाषेतील लेखकांच्या नावाची यादी तयार करण्यात येते. साहित्य अकादमीचे अध्यक्ष या प्रवास फेलोशिपसाठी साहित्य अकादमीने मान्यता दिलेल्या २४ भाषेव्यतिरिक्त इतर भाषेतील लेखकांची सुद्धा निवड करू शकतात.
- ४) साहित्य अकादमीकडून प्रवास अनुदानासाठी दिला जाणारा निधी हा प्रादेशिक कार्यालयांच्या सचिवांकडे पाठविला जातो. साहित्य अकादमीच्या मुख्य कार्यालयाकडे काही भाषांचे अधिपत्य असल्यामुळे यातील काही रक्कम (निधी) या मुख्य कार्यालयाकडे ठेवून घेतली जाते.
- ५) साहित्य अकादमीकडून लेखकांना प्रवासासाठी दिल्या जाणाऱ्या या अनुदानाचा अंतिम निर्णय साहित्य अकादमीच्या मुख्य कार्यालयाचे सचिव किंवा प्रादेशिक कार्यालयाच्या सचिवांकडे

असतो. या सचिवांनी लेखकांना प्रवासासाठी अनुदान देताना प्रत्येक भाषिक सल्लागार मंडळाने तयार केलेल्या लेखकांच्या ज्येष्ठता प्राधान्यक्रम यादीचा आणि त्यांच्या जवळ उपलब्ध असलेल्या निधीचा विचार करून त्या संदर्भात निर्णय घ्यावा. तसेच त्यांनी त्यांच्या अधिपत्याखालील सर्व भाषेतील लेखकांना या अनुदानाचा सम-समान प्रमाणात लाभ मिळेल याची दक्षता घ्यावी. मात्र हा लाभ लेखकाची प्रवास योजना आणि प्रवासासाठी त्याची संमती यावरही अवलंबून असेल.

- ६) साहित्य अकादमीचे प्रवास अनुदान हे साहित्य अकादमी तर्फे आयोजित केलेल्या साहित्यिक कार्यक्रमांमध्ये सहभागी होणाऱ्या लेखकांना सुद्धा दिले जाते. मात्र या प्रवास अनुदानाचा लाभ नियम क्रमांक ३ मध्ये पात्र असलेल्या लेखकांनाच घेता येईल. साहित्य अकादमीच्या प्रादेशिक कार्यालयातील सचिवांनी मुख्य कार्यालयाच्या सचिवाच्या सतत संपर्कात राहायला हवे. तसेच त्यांनी हे प्रवास अनुदान देताना भाषिक सल्लागार मंडळाने तयार केलेल्या लेखकांच्या ज्येष्ठता प्राधान्यक्रम सूचीतील लेखकांच्या नावालाच परवानगी द्यावी.
- ७) ज्या लेखकाला प्रवासासाठी अनुदान मिळालेले आहे किंवा एखाद्या लेखकाला या योजनेचा लाभ घ्यावयाचा असेल तर त्यांनी संबंधित प्रादेशिक सचिवांच्या कार्यालयात प्रपत्र 'अ' (स्वीकृती पत्र) आणि प्रपत्र 'ब' (प्रवास योजना) हे दोन्ही फॉर्म भरून पाठवावेत. मात्र राजस्थानी, डोंगरी, काश्मिरी, उर्दू, इंग्रजी, संस्कृत, पंजाबी आणि मैथिली भाषेतील लेखकांनी हे दोन्ही फॉर्म साहित्य अकादमीच्या मुख्य सचिवांकडे पाठवावेत.
- ८) साहित्य अकादमीने प्रवास अनुदानाच्या एकूण ७० प्रतिशत रक्कम आगाऊ देण्याची तरतूद केलेली आहे. मात्र ज्या लेखकांना आगाऊ रक्कम हवी असेल, त्यांनी त्या संबंधीची पूर्वसूचना, साहित्य अकादमीच्या सचिवांकडे स्वीकृती पत्र आणि प्रवास योजना फॉर्म भरून देताना देणे आवश्यक आहे. लेखकांची प्रवास योजना पूर्ण झाल्यानंतर त्यांनी कमीत-कमी एका महिन्याच्या आत अंतिम बिल सादर करावे.
- ९) जर एखाद्या लेखकाने त्याच्या निर्धारित वेळेत प्रवास योजना पूर्ण केलेली नसेल तर त्यांनी कमीत-कमी एका महिन्याच्या आत आगाऊ रक्कम साहित्य अकादमीकडे परत करायला हवी.
- १०) अनुदानग्राही लेखकाला अनुदानाची रक्कम टप्प्या-टप्प्यात वापरता येणार नाही. प्रवास अनुदानाची संपूर्ण रक्कम ही एकाच प्रवासासाठी वापरायला हवी.
- ११) अनुदानग्राही लेखकाला रेल्वे आरक्षण, निवासव्यवस्था, स्थानिक व क्षेत्रीय प्रवासाची संपूर्ण व्यवस्था त्याला स्वतःलाच करावी लागते.

- १२) अनुदानग्राही लेखकाचे शारीरिक स्वास्थ्य (आरोग्य), सुरक्षा किंवा त्यांच्या मालमत्तेच्या (सामानाच्या) देखभालीची कोणत्याही प्रकारची जबाबदारी साहित्य अकादमी स्वीकारत नाही.
- १३) ज्यावेळी साहित्य अकादमीला शक्य असेल त्यावेळी साहित्य अकादमी त्या-त्या क्षेत्रातील मान्यता प्राप्त साहित्यिक संस्था आणि ग्रंथालयांना अनुदानग्राही लेखकांच्या प्रवासाबद्दलची सविस्तर माहिती सांगतेच. तसेच अनुदानग्राही लेखकांचा संपूर्ण प्रवास आल्हाददायक आणि लाभदायक होण्यासाठी सर्वतोपरी सहकार्य करावे. अशी विनंती साहित्य अकादमी या साहित्यिक संस्था आणि ग्रंथालय यांना करित असते.
- १४) अनुदानग्राही लेखकाने आपल्या प्रवास दौऱ्यांच्या निमित्ताने होणारी व्याख्याने आणि त्या दरम्यान-च्या काळात आयोजित केलेल्या साहित्यिक उपक्रमांमधून साहित्य अकादमीच्या व्यापक राष्ट्रीय ध्येयधोरणांचा आणि तिच्या कार्याचा परिचय लोकांना करून द्यावा ही अपेक्षा असतो.
- १५) अनुदानग्राही लेखकाने आपले विचार इंग्रजी, हिंदी किंवा तो ज्या विभागाचा दौरा करणार असेल, त्या ठिकाणच्या मुख्य प्रादेशिक भाषेत व्यक्त करावेत. अनुदानग्राही लेखकाने प्रवास संपल्यानंतर त्यासंदर्भातील सविस्तर औपचारिक अहवाल साहित्य अकादमीकडे सादर करावा. त्या अहवाला-मध्ये या प्रवासादरम्यानच्या कालावधीत तो ज्या-ज्या लेखकांना व साहित्यिक संस्थाना भेटलेला असेल त्या संबंधीची माहिती सादर करावी. तसेच त्यांनी या दरम्यानच्या कालावधीत आलेले अनुभवही अहवालात सादर करावेत.
- १६) जर एखाद्या लेखकाने साहित्य अकादमीकडून प्रवासासाठी अनुदान घेतलेले असेल तर त्यांनी त्या व्यतिरिक्त इतर कोणत्याही माध्यमातून प्रवासभत्ता किंवा प्रवासखर्च घेता कामा नये.
- १७) लेखकाने या प्रवासाची योजना तयार करताना ६५००/- रुपयांपेक्षा अधिक रक्कमेची प्रवास योजना बनवू नये.
- १८) एखाद्या लेखकाने साहित्य अकादमीकडून एकदा प्रवास अनुदान घेतलेले असेल तर त्याला पुन्हा दुसऱ्यांदा प्रवास अनुदान साहित्य अकादमीकडून घेता येणार नाही.

१.८ साहित्य अकादमीतर्फे दिले जाणारे पुरस्कार आणि त्या पुरस्कार निवडीचे निकष

'साहित्य अकादमी' या केंद्र सरकारच्या स्वायत्त संस्थेची स्थापना सन १९५४ मध्ये केलेली आहे. भारतीय संविधानाच्या आठव्या परिशिष्टात समाविष्ट व साहित्य अकादमीने मान्यता दिलेल्या २४ भारतीय भाषांत प्रत्येक वर्षी प्रकाशित झालेल्या उत्कृष्ट साहित्यकृतींना साहित्य अकादमीचा पुरस्कार दिला जातो. विविध वाङ्मयप्रकारांतील उत्कृष्ट पुस्तकांची यादी तयार करून ती संबंधित भाषेसाठी नेमलेल्या तज्ज्ञ समितीतील सदस्यांना पाठविली जाते. या समितीकडून शिफारस करण्यात आलेल्या पुस्तकांचा विचार दहा

तज्ज्ञांच्या समितीद्वारे केला जातो. या समितीद्वारे शिफारस झालेल्या पुस्तकांचा विचार तीन सदस्यांच्या तज्ज्ञ समितीपुढे सादर केला जातो. त्यांनी सादर केलेल्या यादीवर साहित्य अकादमीच्या कार्यकारी मंडळाच्या बैठकीत विचार होऊन अंतिम निवड केली जाते. या पुरस्कारासाठी लेखक अथवा प्रकाशकांनी पुस्तके पाठविणे अपेक्षित नाही. साहित्य अकादमीच्यावतीने साहित्य अकादमी पुरस्कार, साहित्य अकादमी अनुवाद पुरस्कार, भाषा सन्मान पुरस्कार आणि बालसाहित्य पुरस्कार हे पुरस्कार दिले जातात. या पुरस्कारांचे स्वरूप, पुरस्कार निवड प्रक्रिया आणि पुरस्कार पात्रतेचे निकष यासंबंधीची सविस्तर माहिती खालीलप्रमाणे आहे.

१.८.१ साहित्य अकादमी पुरस्कार

साहित्य अकादमीची स्थापना दिनांक १२ मार्च, १९५४ मध्ये झालेली आहे. साहित्य अकादमी आपल्या स्थापनेच्या पहिल्या वर्षापासून दरवर्षी मान्यता प्राप्त प्रत्येक भाषेतील एका सर्वोत्कृष्ट साहित्यकृतीला हा पुरस्कार प्रदान करते. साहित्य अकादमीचा हा पुरस्कार साहित्याच्या क्षेत्रात महत्त्वाचे योगदान करण्याच्या विविध भारतीय भाषेतील साहित्यकृतीला दिला जातो. अखिल भारतीय स्तरावरील या पुरस्काराचे वितरण दिल्ली येथे होते. साहित्य अकादमी स्थापनेच्या वेळी ५०००/- रुपये पुरस्काराची रक्कम म्हणून दिली जात होती. नंतरच्या काळात ही रक्कम वाढविण्यात येऊन सन १९८३ मध्ये १००००/- रुपये पुरस्कारची रक्कम म्हणून देण्यात येऊ लागली. सन १९८८ मध्ये पुन्हा ही रक्कम वाढविण्यात आली असून ती २५०००/- रुपये करण्यात आली. सन २००१ मध्ये ही रक्कम ४००००/- रुपये इतकी करण्यात आली. अलीकडे सन २००३ मध्ये या पुरस्काराची रक्कम ५००००/- रुपये इतकी करण्यात आली. साहित्य अकादमीचा पहिला पुरस्कार सन १९५५ साली देण्यात आला.

साहित्य अकादमीच्या पुरस्कारासाठी पुस्तक निवडीची प्रक्रिया खालीलप्रमाणे आहे.

१.८.१.१ सामान्य नियमावली

- १) नियम २ च्या अनुसार साहित्य अकादमी पुरस्कार वर्षाच्या पूर्ववर्ती (पाठीमागील) वर्षापासून पाठीमागील तीन वर्षांमधील साहित्य अकादमीतर्फे मान्यता दिलेल्या भाषांमधील कोणत्याही भारतीय भाषेतील भारतीय लेखकाच्या सर्वोत्कृष्ट साहित्यिक कृतीला दरवर्षी हा पुरस्कार देतात. उदाहरणार्थ-सन २००४ सालातील साहित्य अकादमीच्या पुरस्कारासाठी सन २००० ते सन २००२ या कालावधीमध्ये प्रकाशित झालेल्या पुस्तकांचाच विचार या पुरस्कारासाठी केला जातो.
- २) नियम ५(१) च्या अनुसार गठित ज्युरीच्या म्हणण्यानुसार जर एखाद्या भाषेमध्ये पुरस्कार वर्षाच्या पूर्ववर्ती (पाठीमागील) तीन वर्षांमध्ये प्रकाशित झालेले कोणतेही पुस्तक पुरस्कारासाठी योग्य वाटत नसेल तर त्या वर्षी त्या भाषेसाठी साहित्य अकादमीचा हा पुरस्कार दिला जात नाही.

- ३) साहित्य अकादमीच्या या पुरस्कारासाठी लेखकाला साहित्य अकादमी जी रक्कम वेळोवेळी निश्चित करेल. तीच रक्कम त्या लेखकाला दिली जाईल. पुरस्काराच्या रक्कमेसोबत एक प्रशस्ती पत्रकसुद्धा त्या लेखकाला दिले जाते. त्या प्रशस्तीपत्रकामध्ये त्या पुस्तकांची वैशिष्ट्ये आणि त्या लेखकांचे आपल्या भाषेतील आणि साहित्यातील योगदान यांची थोडक्यात माहिती दिलेली असते.
- ४) जेव्हा दोन किंवा त्यापेक्षा अधिक पुस्तके समान योग्यतेची आढळून येतील. तेव्हा हा पुरस्कार निश्चित करताना त्या लेखकांचे एकूण साहित्यिक योगदान आणि संपूर्ण भाषेतील त्यांची प्रतिष्ठा यांचा विचार करून हा पुरस्कार दिला जातो.

१.८.१.२ साहित्य अकादमीचे पुरस्कारासाठी पात्रतेचे निकष अथवा मानदंड

साहित्य अकादमीची या पुरस्कार निवडीसाठीची यंत्रणा अतिशय पारदर्शक, विश्वसनीय आणि समतोल अशी आहे. भारतातील २४ भाषेतील प्रत्येकी एका सर्वोत्कृष्ट साहित्यकृतीला या पुरस्कारासाठी निवडण्याची यंत्रणा मोठ्या जिकिरीची आणि कष्टप्रद आहे. साहित्य अकादमीने निरनिराळ्या भाषांमधील लेखकांशी आणि कर्तृत्ववान मंडळीशी विचारविनिमय करून साहित्य अकादमीच्या पुरस्कारासाठी पात्रतेचे काही निकष निश्चित केलेले आहेत. साहित्य अकादमीचे पुरस्कार निवडीसाठीच्या पात्रतेचे निकष खालीलप्रमाणे आहेत.

- १) या पुरस्कारासाठी पात्र होणाऱ्या पुस्तकाचे त्या संबंध भाषेमध्ये आणि त्या साहित्यामध्ये विशिष्ट प्रकारचे योगदान असायला हवे. हे पुस्तक सर्जनात्मक किंवा समीक्षात्मक असले तरी चालेल. परंतु हे पुस्तक खालीलपैकी कोणत्याही श्रेणीमधील असता कामा नये.
  - (अ) अनुवादित कृती
  - (ब) संचयन (संपादित)
  - (क) संक्षेपन, संकलन अथवा टीका (समीक्षा)
  - (ड) विद्यापीठ किंवा परीक्षा यांच्या पदवीसाठी तयार केलेले प्रबंध किंवा संशोधन (शोधकार्य)
  - (इ) लेखकाची अशी एखादी कलाकृती की, जिला साहित्य अकादमीच्या अनुवाद पुरस्कारा व्यतिरिक्त आधी इतर पुरस्कार मिळालेले आहेत.
  - (ई) साहित्य अकादमीच्या कार्यकारी मंडळाचा सदस्य असलेल्या एखाद्या लेखकाची साहित्यकृती इत्यादी श्रेणीमधील पुस्तक या पुरस्कारासाठी पात्र ठरणार नाही.
- २) पूर्व प्रकाशित झालेल्या पुस्तकाची नव्याने तयार केलेली संकलने, संग्रह किंवा पूर्व प्रकाशित पुस्तकांची नवीन संशोधित आवृत्ती या पुरस्कारासाठी विचारात घेता येणार नाही. परंतु पुस्तका-

मध्ये समाविष्ट असलेल्या रचनेचा ७५% प्रतिशत भाग जर पहिल्या वेळेस प्रकाशित झालेला असेल तर त्या स्थितीमध्ये ते पुस्तक पुरस्कारासाठी विचारणीय होऊ शकते.

- ३) एखादी अपूर्ण कलाकृती सुद्धा पुरस्कारासाठी विचारणीय ठरू शकते. पण त्या पुस्तकामध्ये समाविष्ट असलेला भाग पूर्ण असायला हवा.
- ४) लेखकाच्या मृत्युनंतर प्रकाशित झालेली साहित्यकृती सुद्धा या पुरस्कारासाठी पात्र होऊ शकते. परंतु ते पुस्तक लेखकाच्या मृत्युनंतर तीन वर्षांच्या आत प्रकाशित झालेले असले पाहिजे. उदाहरणार्थ-जर एखाद्या लेखकाचा मृत्यु सन २००२, सन २००३ अथवा सन २००४ मध्ये झालेला असेल तर त्या परिस्थितीमध्ये त्याची साहित्यिककृती वर्ष सन २००४ च्या मरणोपरांत पुरस्कारासाठी विचारणीय ठरू शकते.
- ५) एखादा लेखक हा पुरस्कार मिळविण्यासाठी त्या पुस्तकाचा प्रचार करित आहे किंवा त्या पुस्तकाचे समर्थन करित आहे असे आढळून आल्यास ते पुस्तक या पुरस्कारासाठी अयोग्य ठरेल.

१.८.१.३ आधार सूची तयार करणे आणि भाषा सल्लागार मंडळाच्या सदस्यांची

शिफारस प्राप्त करण्याची प्रक्रिया

- १) साहित्य अकादमी दरवर्षी प्रत्येक मान्यता प्रदत्त भाषेतील विचारणीय पुस्तकांची एक आधार-सूची तयार करून घेते. ही आधारसूची तयार करण्याचे कार्य एक विशेषज्ञ अथवा साहित्य अकादमीचे अध्यक्ष यांच्या मार्गदर्शनाखाली दोन विशेषज्ञ किंवा तज्ज्ञांकडे सोपविले जाऊ शकते. संस्कृत भाषेच्या संदर्भात विशेषज्ञांची संख्या दोन पेक्षा कमी अथवा तीन पेक्षा अधिक असणार नाही. या विशेषज्ञांचे मानधन किंवा वेतनाची रक्कम वेळोवेळी साहित्य अकादमीकडून निर्धारित केली जाते.
- २) प्रत्येक भाषा सल्लागार मंडळाचे सदस्य अधिकाधिक पाच व्यक्तींच्या नावाचे एक पॅनेल पाठवून देतात. आणि साहित्य अकादमीचा अध्यक्ष या पॅनेलमधून तज्ज्ञांची निवड करित असतो.
- ३) आधार सूची तयार करताना तज्ज्ञांनी पुरस्कार निवडीच्या पात्रतेचे निकष किंवा मानदंड यांचे काटेकोर पालन करायला हवे. अशाप्रकारे निर्मित आधार सूचीच्या सोबत पाठीमागील वर्षाची सुद्धा आधारसूची संबंधित भाषा सल्लागार मंडळाच्या (संयोजकासहित) सर्व सदस्यांना पाठविली जाते. साहित्य अकादमी द्वारा निर्धारित वेळेपर्यंत दोन पुस्तकांची शिफारस करण्याची विनंती त्यांना केली जाते. प्रत्येक सदस्य पुढीलप्रमाणे पुस्तकांची निवड करू शकतात.
  - अ) आधार सूचीतील दोन्ही पुस्तके किंवा
  - ब) एक पुस्तक आधार सूचीतून आणि दुसरे पुस्तक त्यांच्या आवडीनुसार किंवा

क) दोन्ही पुस्तके आपल्या आवडीनुसार निवडू शकतो.

१.८.१.४ प्रारंभिक पॅनेल आणि त्यांचे कार्य

- १) या प्रारंभिक पॅनेलमध्ये १० रेफ्री असतात. त्यांची निवड साहित्य अकादमीच्या अध्यक्षकांडून संबंधित भाषा सल्लागार मंडळातील सदस्यांच्या सूचनेवर विचार-विनिमय केल्यानंतर केली जाते.
- २) भाषा सल्लागार मंडळाच्या सदस्यांकडून प्राप्त झालेल्या शिफारशी संकलित करून प्रत्येक रेफ्रीला त्या शिफारशी पाठविल्या जातात.
- ३) प्रत्येक रेफ्री (लवाद) दोन पुस्तकांची शिफारस करीत असतो. ती पुस्तके पूर्ववर्ती नियम ४(२) च्या अनुसार आधारसूची मधून निवडली जातात. किंवा लवादाकडून त्यांच्या स्वतःच्या आवडीनुसार निवडली जातात.
- ४) प्रत्येक लवादाला (तज्ज्ञाला) साहित्य अकादमीद्वारे निर्धारित वेतन आणि मानधन दिले जाते.

१.८.१.५ ज्युरी (पंच) आणि त्यांचे कार्य

साहित्य अकादमीचे पुरस्कार निवडण्यामध्ये ज्युरीची भूमिका खूपच मौलिक स्वरूपाची असते. त्या ज्युरी अथवा पंचाचे कार्य खालीलप्रमाणे आहे.

- १) प्रारंभिक पॅनेलमधील लवादांच्या शिफारशीनुसार एक त्रिसदस्यीय ज्युरी कार्य करेल. ज्युरीच्या सदस्यांची निवड साहित्य अकादमीच्या अध्यक्षकांडून या संदर्भात प्राप्त झालेल्या संबंधित भाषा सल्लागार मंडळाच्या सदस्यांच्या शिफारशींवर विचार केल्यानंतर केली जाईल.
- २) प्रारंभिक पॅनेलच्या लवादांद्वारे अनुशासित (शिफारस केलेली) पुस्तके खरेदी करून ती साहित्य अकादमीच्या ज्युरीतील सदस्य आणि संयोजक यांना पाठविली जातात.
- ३) संयोजक हा ज्युरी आणि साहित्य अकादमी यांच्यातील संपर्काचा एक महत्त्वाचा दुवा असतो. तो ज्युरीची बैठक योग्यवेळी आणि समाधानकारक होण्यासाठी सर्वतोपरी प्रयत्न करीत असतो. तो ज्युरीच्या अहवालावर प्रतिहस्ताक्षर करतो.
- ४) ज्युरीच्या सदस्याने सर्वांच्या संमतीने अथवा बहुमताने साहित्य अकादमी पुरस्कारासाठी एका पुस्तकाची शिफारस किंवा निवड करावी. त्यांच्या मते एखाद्या वर्षी कोणतेही पुस्तक पुरस्कारासाठी योग्य नसल्यास तो तशीही शिफारस करू शकतो. जर एखादा लेखक अथवा लेखिका काही कारणानिमित्त बैठकीला हजर राहू शकत नसल्यास तो किंवा ती आपले विचार लिखित स्वरूपात पाठवू शकतात.
- ५) ज्युरीच्या सदस्यांना आणि संयोजकांना प्रवासभत्त्या व्यतिरिक्त दैनिक भत्ता व बैठक भत्त्याची रक्कम ही कार्यकारी मंडळाच्या सदस्यांना दिल्या जाणाऱ्या दराप्रमाणेच दिली जाते.

१.८.१.६ साहित्य अकादमीच्या पुरस्काराची घोषणा

ज्युरीनी केलेल्या शिफारसीला औपचारिक अनुमोदन देण्यासाठी आणि साहित्य अकादमीच्या पुरस्काराची घोषणा करण्यासाठी कार्यकारी मंडळाच्या समोर ठेवले जाते. पुरस्काराच्या घोषणेसोबतच ज्युरीच्या सदस्यांची नावे आणि अंतिम टप्प्यात निवडलेल्या पुस्तकांची सूचीही घोषित करण्यात येते.

१.८.१.७ विविध

- १) भाषा सल्लागार मंडळाच्या एखाद्या सदस्यांने किंवा लवादाने (पंचाने) निर्धारित वेळेत शिफारस पाठविलेली नसेल तर साहित्य अकादमी असे गृहित धरते की त्याची किंवा तिची कोणतीही शिफारस नाही. आणि त्यानुसार आपली पुरस्कार प्रक्रिया पुढे चालू ठेवेल. परंतु विशेष परिस्थिती-मध्ये साहित्य अकादमी ही निर्धारित केलेली वेळ वाढवू सुद्धा शकते.
- २) साहित्य अकादमी ही कार्यकारी मंडळाच्या निर्णयानुसार साहित्य अकादमी पुरस्कार समारंभाची स्थळ, वेळ आणि दिनांक निर्धारित करत असते.

१.८.२ साहित्य अकादमी अनुवाद पुरस्कार

पाश्चिमात्य व अन्य भाषांतील साहित्यकृतींचे आणि ग्रंथांचे अनुवाद करणे हा साहित्य अकादमीच्या स्थापनेमागील प्रमुख हेतू आहे. साहित्य अकादमी ही भारतीय भाषांतील साहित्याचे परस्परात अनुवाद करून भारतीय ऐक्यभावनेला व भारतीय साहित्याला बळकटी आणण्याचे काम करीत आहे. अनुवादाच्या संदर्भात प्रा.चंद्रकांत बांदिवडेकर यांच्या मत विचारात घेण्यासारखे आहे. ते म्हणतात की, "स्वातंत्र्योत्तर काळात अनुवादाला थोडेफार महत्त्व मिळू लागले; पण अनुवाद-प्रक्रिया फारच मंदावलेली दिसते. एकूणच अनुवाद-प्रक्रिया फारशी तेजीत आहे असे वाटत नाही. प्रादेशिक भाषेतील लेखकांना अन्य भारतीय प्रादेशिक भाषांत काय चाललेलं आहे याचा फारसा गंध नाही. एखाद्या भाषेची श्रीमंती आणि संस्कृतीची गुणवत्ताही त्या भाषेत भाषांतरं किती शीघ्रपणे होतात या कसोटीवर अवलंबून असते."^५ हा प्रा.चंद्रकांत बांदिवडेकर यांनी अनुवादाच्या संदर्भात सांगितलेला निकष विचारात घेतल्यास आजमितीस भारतीय साहित्यात खूप मोठ्या प्रमाणात भाषांतरे होणे गरजेचे आहे. म्हणूनच साहित्य अकादमीने अनुवादाच्या प्रक्रियेस चालना देण्यासाठी सन १९८९ पासून "साहित्य अकादमी अनुवाद पुरस्कार" प्रदान करण्यास शुभारंभ केलेला आहे. प्रादेशिक भाषेतील साहित्याचे इतर भाषेत अनुवाद होत असल्यामुळे हे साहित्य आंतरराष्ट्रीय पातळीवर पोहोचण्यास निश्चितच मदत झालेली आहे. अनुवादांमुळे भारतीय भाषेतील साहित्य सातासमुद्रापलीकडे पोहचलेले आहे.

साहित्य अकादमीने सन १९८९ पासून अनुवादासाठीही पुरस्कार देण्यास प्रारंभ केलेला आहे. आजच्या काळात भाषांतराला खूपच महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. साहित्य अकादमीने अनुवादाच्या क्षेत्रात

भरीव स्वरूपाची कामगिरी व्हावी म्हणून हा अनुवाद पुरस्कार देण्यास सुरुवात केलेली आहे. सुरुवातीच्या काळात अनुवादासाठीच्या पुरस्काराची रक्कम १०,०००/- रुपये होती. सन २००१ मध्ये ही रक्कम १५,०००/- रुपये करण्यात आली. सन २००३ मध्ये या रक्कमेत वाढ करून ती २०,०००/- रुपये इतकी करण्यात आलेली आहे. साहित्य अकादमीने मान्यता दिलेल्या २४ भाषेतील सर्वोत्कृष्ट अनुवादकाला हा अनुवाद पुरस्कार दिला जातो. साहित्य अकादमी अनुवाद पुरस्कार अभिशासित करणारे नियम खालीलप्रमाणे आहेत.

१.८.२.१ सामान्य नियमावली

- १) उप-नियम २ च्या अनुसार अनुवाद पुरस्कार वर्षाच्या अगोदर (पाठीमागील) पूर्ववर्ती वर्षाच्या पहिल्या पाच वर्षांच्या दरम्यानच्या काळातील भारतीय लेखकांच्या प्रकाशित सर्वोत्कृष्ट अनुवादासाठी साहित्य अकादमीद्वारा मान्यताप्राप्त २४ भाषेतील अनुवादासाठी दरवर्षी हा पुरस्कार दिला जातो. उदाहरणार्थ- सन २००४ च्या अनुवाद पुरस्कारासाठी सन १९९८-२००२ या काळामध्ये प्रकाशित झालेली पुस्तके विचारात घेतली जातात.
- २) एखाद्या भाषेसाठी एखाद्या वर्षी खालील कारणांमुळे अनुवाद पुरस्कार दिला जात नाही.
  - (अ) नियम ४ च्या अनुसार गठित निवड समितीच्या मतानुसार जर एखाद्या भाषेमध्ये पुरस्कार वर्षाच्या पूर्ववर्ती ५ वर्षांमध्ये प्रकाशित झालेले कोणतेही पुस्तक पुरस्काराच्या योग्यतेचे नसेल. तर हा अनुवाद पुरस्कार त्या वर्षी दिला जात नाही.
  - (ब) नियम ३ (१) च्या अनुसार साहित्यिक संस्थांकडून प्राप्त झालेल्या शिफारसींची सूची किंवा नियम ३ च्या अनुसार बनविण्यात आलेली आधारसूची किंवा नियम ३ च्या अनुसार भाषा सल्लागार मंडळाच्या सदस्यांच्या शिफारसी पाचपेक्षा कमी असतील.
- ३) प्रशस्ती-पत्रकासोबत पुरस्काराच्या स्वरूपात साहित्य अकादमी वेळोवेळी जी रक्कम निश्चित करेल ती रक्कम देण्यात येते.

१.८.२.२ साहित्य अकादमी अनुवाद पुरस्कार निवडीचे निकष

साहित्य अकादमीच्यावतीने दिल्या जाणाऱ्या अनुवाद पुरस्काराच्या निवडीचे निकष खालीलप्रमाणे आहेत.

- १) ते पुस्तक साहित्य अकादमीने मान्यता दिलेल्या २४ भाषांमधील प्रमुख साहित्यकृतींचा संपूर्ण विस्तृत आणि विश्वासाह अनुवाद असले पाहिजे. उदाहरणार्थ-प्राचीन अथवा मध्ययुगीन गौरव-ग्रंथाचा अनुवादित भाग अनुवाद पुरस्कारासाठी पात्र होण्यासाठी तो अनुवादित भाग विश्वासाह असायला हवा.

- २) एखाद्या लेखकाचे साहित्यिक कार्य व त्या क्षेत्रातील त्याच्या योगदानाचाही विचार केला जातो.
- ३) ज्या अनुवादकाची साहित्यकृती एका वेळेस या अनुवाद पुरस्काराने गौरविलेली आहे. अथवा साहित्य अकादमीच्या कार्यकारी मंडळाच्या कोणत्याही सदस्यांच्या साहित्यकृतींचा या अनुवाद पुरस्कारासाठी विचार केला जाणार नाही.
- ४) एखाद्या योजक भाषेच्या (Link Language) माध्यमातून केलेल्या अनुवादाचाही विचार केला जाईल; परंतु प्राधान्यक्रम मूळ भाषेतील अनुवादालाच दिला जाईल.
- ५) मरणोपरांत (मरणोत्तर) प्रकाशित अनुवादित झालेली पुस्तकेही या अनुवाद पुरस्कारासाठी पात्र ठरतील.
- ६) संयुक्तरूपाने अनुवादित पुस्तकेही या अनुवाद पुरस्कारासाठी पात्र ठरतील. जर अशा संयुक्तरूपाने अनुवादित पुस्तकाला हा अनुवाद पुरस्कार मिळाला तर त्या अनुवाद पुरस्काराची रक्कम दोन्ही अनुवादकाला सम-समान प्रमाणात विभागून देण्यात येते.
- ७) साहित्य अकादमीच्यावतीने लिहिलेल्या प्रबंधाचा विचार या अनुवाद पुरस्कारासाठी केला जाणार नाही.
- ८) साहित्य अकादमी अनुवाद पुरस्कार मिळविण्यासाठी कोणीही समर्थन केल्यास किंवा त्यासंबंधी प्रचार केल्यास ते पुस्तक या अनुवाद पुरस्कारासाठी अपात्र ठरेल.

१.८.२.३ साहित्य अकादमी अनुवाद पुरस्कारासाठी शिफारस मिळविण्याची प्रक्रिया

साहित्य अकादमी अनुवाद पुरस्कारासाठी शिफारस मिळविण्याची प्रक्रिया खालीलप्रमाणे आहे.

- १) नविन वर्षाचा प्रारंभ झाल्यानंतर प्रादेशिक सचिव प्रत्येक भाषेच्या सर्व मान्यताप्राप्त साहित्यिक संस्थांना अशी विनंती करतो की, त्यांनी त्या वर्षाच्या साहित्य अकादमी अनुवाद पुरस्कारासाठीचे पत्र मिळाल्यानंतर दोन महिन्यांच्या आत त्यांनी आपल्या शिफारशी अनुसूची 'क' च्या प्रपत्रामध्ये पाठवून द्याव्यात. त्या शिफारशी तीनपेक्षा अधिक असता कामा नये. त्यांनी त्या पत्रामध्ये साहित्यकृतीच्या प्रकाशन कालावधीचीही माहिती द्यावी. प्रत्येक साहित्यिक संस्थेकडून या अनुवाद पुरस्कारासाठी शिफारस केलेल्या पुस्तकांच्या तीन प्रती पाठवून देण्याची त्यांना विनंती केली जाते.
- २) प्रत्येक भाषा सल्लागार मंडळ एका व्यक्तीला नियम २ (१) मध्ये विनिर्दिष्ट कालावधीमध्ये प्रकाशित झालेल्या अनुवादित साहित्यकृतीच्या शीर्षकांची आधारसूची तयार करण्यासाठी नामित करेल. त्या व्यक्तीला मानधनाच्या स्वरूपात साहित्य अकादमी वेळोवेळी जी रक्कम निर्धारित करेल. ती रक्कम त्यांना देण्यात येईल. जर काही कारणामुळे नामांकनामध्ये विलंब होत असेल. तर त्या परिस्थितीमध्ये साहित्य अकादमीचे अध्यक्ष दुसऱ्या एखाद्या व्यक्तीला या कामासाठी

नियुक्त करेल. परंतु जर ती व्यक्ती उपस्थित नसेल तर दुसरी व्यक्ती त्याचे स्थान ग्रहण करून आधारसूची तयार करेल.

- ३) खंड (१) मधील संदर्भित पत्रानुसार समस्त भाषा सल्लागार मंडळाच्या सदस्यांना विनंतीपत्र पाठविण्यात येईल. त्या पत्रामध्ये अशी विनंती केली जाते की, त्यांनी अनुसूची 'क' च्या पत्रानुसार आपल्या शिफारशी पाठविल्या पाहिजेत. तसेच त्यांनी तीनपेक्षा अधिक पुस्तकांची शिफारस करू नये. प्रादेशिक सचिव भाषा सल्लागार मंडळाच्या प्रत्येक सदस्याला नियम (२) मधील संदर्भित आधारसूचीची प्रत उपलब्ध करून देईल.
- ४) नियम ३ अनुसार ज्या शिफारशी प्राप्त होतील. त्या प्रादेशिक सचिवाकडे संकलित केल्या जातील. नियम ४(१) च्या अनुसार पोटनियम (२) च्या बरोबर आधारसूचीच्या सोबत नियम ४(१) च्या अनुसार ती शिफारसपत्रे निवड समितीच्या समोर सादर करण्यात येतील. परंतु आधारसूचीचे संकलन करताना आधारसूचीच्या आणि भाषा सल्लागार मंडळांच्या सदस्याकडून प्राप्त झालेल्या शिफारशी पत्रानुसार जर या साहित्य अकादमी अनुवाद पुरस्कारासाठी पात्र पुस्तकांची संख्या पाच पेक्षा कमी असेल, तर तो साहित्य अकादमीच्या मुख्य कार्यालयाला ताबडतोब त्यासंदर्भातील माहिती सादर करेल. जर या अनुवाद पुरस्कारासाठी पात्र पुस्तकाची संख्या पाच पेक्षा अधिक असेल. तर प्रादेशिक सचिव त्या शिफारसी पूर्ण करेल आणि नियम ४(१) च्या अनुसार त्या शिफारसी आधार-सूचीच्या प्रती सोबत निवड समितीच्या समोर सादर करेल.

१.८.२.४ साहित्य अकादमी अनुवाद पुरस्कार निवड समितीची घटना आणि त्यांचे कार्य

साहित्य अकादमी अनुवाद पुरस्कार निवड समितीची घटना आणि त्यांचे कार्य खालीलप्रमाणे आहे.

- १) दरवर्षी प्रत्येक भाषेसाठी त्रि-सदस्यीय निवड समितीची निवड केली जाते. त्या सदस्यांची निवड भाषा सल्लागार मंडळाद्वारे शिफारस केलेल्या सात व्यक्तींच्या नावांच्या पॅनेलमधून साहित्य अकादमीचे अध्यक्ष करीत असतात.
- २) प्रादेशिक सचिव हे भाषिक सल्लागार मंडळाने शिफारस केलेल्या प्रत्येक पुस्तकाच्या खरेदीसाठी कार्यवाही करतात. एखाद्या पुस्तकाच्या एकापेक्षा अधिक शिफारस आल्या तरीदेखील त्याच्या केवळ तीनच प्रतींची खरेदी करणे गरजेचे आहे.
- ३) मान्यताप्राप्त साहित्यिक संस्थाद्वारे उपलब्ध करण्यात आलेली पुस्तके किंवा प्रादेशिक सचिव यांच्याद्वारे खरेदी केलेल्या पुस्तकांची एक-एक प्रत निवड समितीच्या प्रत्येक सदस्याला पाठविली

जाईल. त्यांना अशी विनंती केली जाईल की, अनुसूची 'ख' च्या प्रपत्रानुसार त्यांनी प्राधान्यक्रमाने अधिकाधिक तीन पुस्तकांची शिफारस पुस्तक प्राप्त झाल्यानंतर एक महिन्याच्या आत करावी.

- ४) नियमानुसार शिफारशी प्राप्त झाल्यानंतर सामान्यतः एका महिन्याच्या आत प्रादेशिक सचिवाने निवड समितीची बैठक आयोजित करायला हवी. या बैठकीचे आयोजन राज्यांच्या मुख्यालयामध्ये किंवा प्रादेशिक कार्यालयामध्ये व्हायला हवे. भाषा सल्लागार मंडळाचा संयोजक हा या बैठकीचाही संयोजक असतो. तो संयोजक भाषा सल्लागार मंडळाची बैठक आणि त्या बैठकी-मधील विचारविनिमय या नियमांच्या अनुरूप आहेत किंवा नाहीत याची खात्री करून घेईल. आणि त्यानंतरच तो निवड समिती अहवालावर प्रतिहस्ताक्षर करेल.
- ५) निवड समितीचे सदस्य बहुमताने प्रस्तुत पुस्तकाच्या संदर्भात आपली प्राधान्यक्रम सूची संयोजकाकडे सादर करतात. त्यांच्या मते त्या कालावधीच्या दरम्यान कोणतेही पुस्तक पुरस्कारासाठी पात्र नसल्यास ते तशीही शिफारस करू शकतात. एखादा सदस्य जर काही कारणानिमित्त बैठकीला उपस्थित राहू शकत नसेल. तर तो आपले विचार लिखित स्वरूपात पाठवू शकतो. परंतु निवड समितीची बैठक कोणी एखादा सदस्य उपस्थित राहिला नाही किंवा त्याने आपले विचार लिखित स्वरूपात पाठविले नाहीत म्हणून निवड समितीची बैठक अवैध मानली जाणार नाही.
- ६) प्रादेशिक सचिव निवड समितीच्या सदस्यांकडून प्राप्त झालेल्या शिफारसींना अनुसूची 'ग' च्या प्रपत्रामध्ये संकलित करतात. त्या शिफारसींना तो साहित्य अकादमीच्या सचिवाकडे पाठवून देतो. साहित्य अकादमीचे मुख्य सचिव या शिफारसी कार्यकारी मंडळाच्या समोर निर्णयासाठी सादर करतात.
- ७) निवड समितीच्या सदस्यांना आणि संयोजकांना वास्तविक प्रवासभत्त्याच्या सोबतच मानधनही (वेतन) दिले जाते. यासंदर्भात साहित्य अकादमी वेळोवेळी योग्य निर्णय घेत असते.

१.८.२.५ साहित्य अकादमी अनुवाद पुरस्काराची घोषणा आणि पुरस्कार प्रदान सोहळा

साहित्य अकादमीच्या कार्यकारी मंडळाच्या अनुमोदनानंतर (मंजुरीनंतर) पुरस्काराची घोषणा केली जाते. अनुवाद पुरस्काराच्या घोषणेबरोबरच निवड समितीच्या सदस्यांची नावेही घोषित केली जातात. साहित्य अकादमी अनुवाद पुरस्कार प्रदान करण्याची तारीख, वेळ आणि ठिकाण हे साहित्य अकादमीचे कार्यकारी मंडळ निश्चित करते.

१.८.२.६ साहित्य अकादमी अनुवाद पुरस्कारासंदर्भातील सर्वसाधारण नियमावली

जर साहित्य अकादमी अनुवाद पुरस्कार प्रदान करण्यापूर्वी एखाद्या पुरस्कार विजेत्या लेखकाचा

किंवा लेखिकेचा मृत्यू झाला. तर त्या परिस्थितीत तो पुरस्कार त्याच्या पत्नीला किंवा तिच्या पतीला अथवा त्यांच्या कायदेशीर वारसाला दिला जातो.

- १) ज्या भाषांसाठी मुख्य कार्यालय हे प्रादेशिक कार्यालयाच्या स्वरूपात काम करीत आहे. त्या भाषांचे प्रभारी उपसचिव या नियमांच्या संदर्भात प्रादेशिक सचिव मानले जातील.
- २) जर नियमांच्या संदर्भात कोणताही एखादा उपबंध लागू करताना कोणतीही समस्या आली. तर त्या परिस्थितीमध्ये साहित्य अकादमीचा सचिव त्या समस्येचे निवारण साहित्य अकादमीच्या घटनेतील नियमानुसार करेल.

१.८.३ भाषा सन्मान पुरस्कार

साहित्य अकादमीकडून मान्यता दिलेल्या २४ भाषांमधील सर्वोत्कृष्ट पुस्तके आणि उत्तम दर्जाच्या अनुवादासाठी दरवर्षी अनेक पारितोषिके दिली जातात. परंतु भारत हा बहुभाषिक देश असल्यामुळे भारतात शेकडो भाषा आणि त्यांच्या बोलीभाषा आहेत. त्यामुळे साहित्य अकादमीने या मान्यता दिलेल्या २४ भाषांव्यतिरिक्त इतर भाषेतील साहित्यिक उपक्रमांना आणि त्या भाषेतील सर्जनशील साहित्याबरोबरच शैक्षणिक संशोधनास प्रोत्साहन देण्याचा निर्णय घेतलेला आहे. याच हेतूसाठी साहित्य अकादमीने सन १९९६ पासून 'भाषा सन्मान' हा पुरस्कार सुप्रसिद्ध साहित्यिक, ख्यातनाम संपादक, संकलनकर्ते, सुप्रसिद्ध कलाकार आणि अनुवादक यांना देण्यास सुरुवात केलेली आहे. विशेषतः हा पुरस्कार भाषेचा प्रचार आणि प्रसार, भाषेचे आधुनिकीकरण आणि त्यांच्या संवर्धनासाठी भरीव स्वरूपाची कामगिरी केलेल्या व्यक्तींनाच दिला जातो. भाषा सन्मान पुरस्काराचे स्वरूप ५०,०००/- रूपये रोख रक्कम आणि एक स्मृतिचिन्ह अशा स्वरूपाचे आहे.

१.९ साहित्य अकादमीतर्फे आयोजित केले जाणारे विविध साहित्यिक उपक्रम

साहित्य अकादमीच्या कार्यक्रमाचा मुख्य उद्देश भारतातील बहुभाषिक समाजामुळे निर्माण झालेल्या भाषिक आव्हानांवर मात करणे हा आहे. संपूर्ण भारतीय साहित्य हे जरी एक असले, तरीही एका भाषेच्या लेखकाला किंवा अभ्यासकाला आपल्याच देशातील शेजारच्या भाषेबद्दल किंवा त्या भाषेतील साहित्यासंबंधी फारच थोडी किंवा जुजबी माहिती असते. भारतीय साहित्यिकांनी भाषा आणि लिपीच्या मर्यादा ओलांडून एकत्र यावे आणि भारतीय लेखकांनी या देशाचा समृद्ध साहित्यिक वारसा किंवा भारतीय साहित्यिक परंपरेच्या अपार विविधतेचा आणि अनेकविधतेचा अधिकाधिक रसास्वाद घ्यावा. या उद्देशाने साहित्य अकादमीने विविध उपक्रमांचे आयोजन करण्यास सुरुवात केलेली आहे.

भारत हा बहुभाषिक देश आहे. हे ध्यानात घेऊन साहित्य अकादमी आपल्या अनेकविध कार्यक्रमांच्या माध्यमातून या बहुभाषिकत्वाच्या आव्हानावर मात करण्याचे कार्य करीत आहे. ही समस्या सोडविण्यासाठी साहित्य अकादमी दोन पातळ्यांवर कार्य करीत आहे. ते म्हणजे -

- १) सर्व भारतीय भाषांमध्ये जे साहित्यिक कार्य होत आहे. त्यासंबंधीची माहिती प्रकाशित करणे. उदाहरणार्थ-भारतीय साहित्याची राष्ट्रीय ग्रंथसूची, भारतीय साहित्यिकांचा परिचयकोश, अनुवादकांचे राष्ट्रीय नोंदणीकरण, भारतीय साहित्य विश्वकोश, विविध भाषेतील साहित्याचा इतिहास, भारतीय साहित्याचे निर्माते या मालिकेतील प्रबंध, समकालीन साहित्याची संकलने आणि साहित्य अकादमीची नियतकालिके-इंडियन लिटरेचर (इंग्रजी), समकालीन भारतीय साहित्य (हिंदी) आणि संस्कृत-प्रतिभा (संस्कृत) इत्यादी.
- २) प्रत्येक भारतीय भाषेतील पुरस्कार विजेत्या लेखकांच्या साहित्यकृतीचे आणि भारतीय गौरव-ग्रंथाचे (प्राचीन आणि आधुनिक) एका भाषेतून अन्य भारतीय भाषेमध्ये अनुवाद केले जातात. साहित्य अकादमीने सन १९९० पासून मौलिक (मूळ भाषेतील) आणि अनुवादित बाल साहित्यही प्रकाशित करण्यास सुरुवात केलेली आहे.

साहित्य अकादमीकडून विदेशी गौरव-ग्रंथांचा सर्व प्रमुख भारतीय भाषांमध्ये अनुवाद करण्याच्या कार्यक्रमांचेही आयोजन केले जात आहे. त्यामुळे संपूर्ण विश्वातील महान साहित्यिक ग्रंथांचा अनुवाद मूळ भाषेत केल्यामुळे केवळ इंग्रजीच्याच अभ्यासकांना नव्हे तर सर्व भारतीय अभ्यासकांना त्या साहित्याचे आकलन होण्यास मदत होते. साहित्य अकादमीने युनेस्कोच्या ईस्ट-वेस्ट प्रोजेक्टच्या अंमलबजावणीस खूपच मोलाची मदत केलेली आहे. याशिवाय साहित्य अकादमी विदेशातील साहित्यिक किंवा सांस्कृतिक संस्थांना साहित्यिक माहिती आणि साहित्यिक साधनसामग्रीचे आदान-प्रदान करण्यास ही खूपच मौलिक सहकार्य करते.

साहित्य अकादमीतर्फे दरवर्षी संवत्सर व्याख्यान, लेखकांच्या भेटी, कवि-अनुवादक, व्यक्ती आणि पुस्तके, माझ्या दृष्टिकोनातून, संवाद, मुलाखत, कवि-संधी, लोक: विविध स्वर, अस्मिता, आविष्कार, अंतराल आणि चर्चासत्रे इत्यादी कार्यक्रम आयोजित केले जातात. साहित्य अकादमीच्या विविध कार्यक्रमांची ठळक माहिती पुढीलप्रमाणे आहे.

१.९.१ संवत्सर व्याख्यान

साहित्य अकादमीच्या वतीने दरवर्षी आयोजित केल्या जाणाऱ्या व्याख्यानमालेलाच 'संवत्सर व्याख्यान' या नावाने संबोधले जाते. भारतीय साहित्याची सखोल व सर्वांगीण माहिती असलेल्या लेखकाला किंवा विचारवंताला या संवत्सर व्याख्यानासाठी आमंत्रित केले जाते. या व्याख्यानामध्ये नैतिक मूल्ये,

साहित्यिक चळवळी आणि विविध वाङ्मयीन प्रवाह यांच्याबद्दल साधक-बाधक चर्चा केली जाते. या व्याख्यानामध्ये सुप्रसिद्ध साहित्यिक, त्यांच्या सर्वोत्कृष्ट कलाकृती, साहित्य-समीक्षा आणि त्यांच्या साहित्याची निर्मितीशीलता या बाबींवर अधिक चर्चा केली जाते.

संवत्सर व्याख्यानामध्ये आतापर्यंत श्री.स.ही.वात्स्यायन, श्री.आनंद शंकर रॉय, प्रा.उमाशंकर जोशी, प्रा.के.आर.श्रीनिवास अय्यंगार, प्रा.शिवरामपंत कारथ, विंदा करंदीकर, डॉ.आले अहमद सुरूर, प्रा.विद्यानिवास मिश्रा, डॉ.नवकांत बरूआ, डॉ.सीताकांत महापात्र, श्री.निर्मल वर्मा, श्री.सुभाष मुखोपाध्याय, श्री.एम.टी.वासुदेवन नायर, श्री.कुंवर नारायण, निरंजन भगत, श्री.विजय तेंडुलकर, प्रा.सी.डी. नरसिंग, प्रा.गोविंद चंद्र पांडे, प्रा.के.अय्याप्पा पन्नीकर आणि गिरीश कर्नाड इत्यादी वक्त्यांनी विविध विषयांवर व्याख्याने दिलेली आहेत. या सर्व लेखकांच्या व्याख्यानांचे साहित्य अकादमीने पुस्तक बनविलेले आहे.

१.९.२ चर्चासत्रे

साहित्य अकादमीतर्फे आयोजित केल्या गेलेल्या अनेकविध कार्यक्रमांपैकी चर्चासत्रे हा अतिशय महत्त्वाचा उपक्रम आहे. ही चर्चासत्रे स्थानिक, प्रादेशिक, राज्यस्तरीय, राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्वरूपाची असतात. या चर्चासत्रांमुळे अनेक लेखकांना साहित्यिक व्यासपीठ मिळालेले आहे. साहित्यात रुची असणाऱ्यांना अगत्याने एकत्र बोलवायचे, संवाद साधायचा व त्यातून समाजात एक वातावरण निर्माण करावयाचे आणि ते टिकवायचे हा साहित्य अकादमीचा चर्चासत्रांचे आयोजन करण्यामागचा प्रधान उद्देश आहे. साहित्य अकादमीने साहित्यविषयक घडामोडींवर आजतागायत जवळपास ४०० च्या आसपास चर्चासत्रे घेतलेली आहेत. या चर्चासत्रांमुळे अनेक विषयांवर साधक-बाधक चर्चा झालेली आहे. साहित्य अकादमी या चर्चासत्रांच्या माध्यमातून संपूर्ण भारतीय साहित्यामध्ये एकोपा निर्माण करण्याचा प्रयत्न करीत आहे. साहित्य अकादमीने २४ भारतीय भाषेतील अनेक विषयांवर चर्चासत्रे घेतलेली आहेत. साहित्य अकादमीने सन १९६१ पासून 'चर्चासत्रे' हा उपक्रम राबविण्यास सुरुवात केलेली आहे.

साहित्य अकादमीतर्फे आयोजित केल्या जाणाऱ्या विविध उपक्रमांपैकी सर्वात महत्त्वाचा उपक्रम म्हणजे चर्चासत्रे होय. ही चर्चासत्रे स्थानिक, प्रादेशिक, राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्वरूपाची असतात. या चर्चासत्रांमुळे लेखकांना आणि विद्वानांना एक साहित्यिक व्यासपीठ मिळालेले आहे. साहित्य अकादमीने सुप्रसिद्ध साहित्यिकांच्या जन्मशताब्दीच्या अथवा प्रासंगिक औचित्याच्या निमित्ताने जवळपास ४०० चर्चासत्रे घेतलेली आहेत. साहित्य अकादमीचे अतिशय उल्लेखनीय कार्य म्हणजे साहित्य अकादमीने आयोजित केलेली आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील चर्चासत्रे होय. साहित्य अकादमीने सन १९६१ साली रवींद्रनाथ टागोर यांच्या शताब्दी महोत्सवाच्या निमित्ताने पहिले आंतरराष्ट्रीय चर्चासत्र आयोजित केले. या

चर्चासत्रामध्ये जगातील १६ देशांतून २५ मंडळी (आल्डस हक्सले सारखे नामवंत साहित्यिक) आणि भारतातील ४० मंडळी सहभागी झाली होती. साहित्य अकादमीने दुसरे आंतरराष्ट्रीय चर्चासत्र सन १९६४ साली इंग्रजी साहित्यिक शेक्सपियर संबंधीचे आयोजित केले होते.

साहित्य अकादमीने दोन आंतरराष्ट्रीय चर्चासत्रे ही रामायणावर आधारित घेतलेली आहेत. सन १९७४-७५ साली घेतलेले चर्चासत्र हे संत तुलसीदासांच्या रामचरित्रमानसाच्या उत्सवाच्या संदर्भात होते. त्यात परदेशातील १५ मंडळी व भारतातील ३० विद्वानांनी भाग घेतलेला होता. त्यात एकूण ४४ शोधनिबंधांचे वाचन करण्यात आले. तसेच ते शोधनिबंध ग्रंथरूपाने प्रकाशितही झाले आहेत. साहित्य अकादमीने सन १९८१ साली घेतलेली मुन्शी प्रेमचंद व सुब्रह्मण्यम भारती यांच्यावरील चर्चासत्रे सुद्धा खूपच गाजली.

१.९.३ लेखकांच्या भेटी

साहित्य अकादमीने सन १९८७ पासून 'लेखकांच्या भेटी' या कार्यक्रमाच्या आयोजनास सुरुवात केलेली आहे. 'लेखकांच्या भेटी' या कार्यक्रमांमध्ये सुप्रसिद्ध लेखकाला त्यांच्या साहित्याच्या निर्मिती-प्रक्रियेबद्दल आणि त्यांच्या सर्वोत्कृष्ट साहित्यकृतीबद्दल माहिती देण्यासाठी आमंत्रित केले जाते. साहित्य अकादमीचा हा उपक्रम विद्यार्थी, अभ्यासक आणि संशोधक यांच्यासाठी खूपच मोलाचा आहे. या उपक्रमांमुळे साहित्याच्या निर्मितीशीलतेचे रहस्य उलगडण्यास मदत होते. 'लेखकांच्या भेटी' या उपक्रमामध्ये सुरुवातीला लेखकांचे ४० मिनिटांचे व्याख्यान असते. आणि त्याच्यानंतर ३० ते ४० मिनिटे श्रोत्यांच्या अथवा अभ्यासकांच्या शंका-निरसनासाठी ठेवले जातात. सुरुवातीच्या काळात हा कार्यक्रम केवळ दिल्लीमध्ये आयोजित केला जात असे, परंतु आता हा कार्यक्रम मुंबई, कलकत्ता, बंगलोर आणि चेन्नई याठिकाणी साहित्य अकादमीच्या प्रादेशिक कार्यालयातही घेतला जातो. सन १९८७ पासून या कार्यक्रमांमध्ये अनेक सुप्रसिद्ध विचारवंत आणि लेखकांनी आपले विचार व्यक्त केलेले आहेत.

साहित्य अकादमीच्या 'लेखकांच्या भेटी' या कार्यक्रमांमध्ये गंगाधर गाडगीळ, विजय तेंडुलकर, व्यंकटेश माडगूळकर, मंगेश पाडगावकर, श्री.ना.पेंडसे, वसंत कानेटकर, नारायण सुर्वे, दया पवार, भालचंद्र नेमाडे, दिलीप चित्रे, वसंत डहाके, रंगनाथ पठारे, महेश एलकुंचवार, कमल देसाई, मनोहर श्याम जोशी, आशा बगे या मान्यवर मराठी साहित्यिकांनी आपले विचार व्यक्त केलेले आहेत.

१.९.४ कवि-अनुवादक

साहित्य अकादमीने सन २००१ साली 'कवि-अनुवादक' हा नवीन कार्यक्रम घेण्यास सुरुवात केलेली आहे. कवि-अनुवादक या कार्यक्रमांमुळे श्रोत्यांना अथवा रसिकांना मूळ कविता आणि त्या कवितांचा इतर भाषेतील अनुवाद ऐकण्याची संधी मिळते. 'कवि-अनुवादक' हा कार्यक्रम म्हणजे काव्यप्रेमी

रसिकांना मिळालेली एक पर्वणीच आहे. या कार्यक्रमांमुळे नवोदित कवींना एक हक्काचे व्यासपीठ मिळालेले आहे. आजतागायत या कार्यक्रमात सुमतेन्द्र नडिग, सुबोध सरकार, के.सच्चिदानंदन, रति सक्सेना, सिर्पी बालसुब्रह्मण्यम, अय्याप्पा पत्रीकर, कृशिन राही, माया राही, अर्जब हाशिद, कमला गोकलांनी, विठ्ठल सिंग ठाकरे, गणेश विसपुते, बालचंद्रन चुल्लिकाड आणि के.व्ही.शैलजा या कवींनी आपल्या कविता सादर केलेल्या आहेत.

१.९.५ व्यक्ती आणि पुस्तके

साहित्य अकादमीने सन १९८९ पासून 'व्यक्ती आणि पुस्तके' हा कार्यक्रम सुरु केलेला आहे. 'व्यक्ती आणि पुस्तके' हा कार्यक्रम 'लेखकांच्या भेटी' या कार्यक्रम मालिकेला पुरक असा आहे. साहित्य अकादमी दरवर्षी विविध क्षेत्रातील सुप्रसिद्ध व्यक्तींना व्याख्यान देण्यासाठी आमंत्रित करते. अणुशास्त्रज्ञ, शल्य चिकित्सक, संगीतकार, चित्रकार, नर्तक, गणितज्ञ, आणि विधीतज्ञ अशा विविध क्षेत्रातील सुप्रसिद्ध व्यक्तींवर ज्या साहित्यिक कलाकृतींचा प्रभाव आहे. अथवा ज्या साहित्य कलाकृतींमुळे त्यांना एक नवी दृष्टी मिळालेली आहे. त्या साहित्यकृतींवर विचार-विनियम करण्यासाठी त्यांना आमंत्रित केले जाते. या कार्यक्रमांमध्ये वक्त्यांना साधारणतः ४० मिनिटे व्याख्यानासाठी दिली जातात. या व्याख्यानानंतर वक्ता व श्रोते या दोहोंमध्ये त्या विषयाच्या अनुषंगाने साधक-बाधक चर्चा आणि विचार-विनियम होत असतो.

'व्यक्ती आणि पुस्तके' या कार्यक्रमांमध्ये आतापर्यंत जयंत नारळीकर, मृणालिनी साराभाई, श्रीराम लागू, अटलबिहारी वाजपेयी, वसंत साठे, विराप्पा मोईली, मधु दंडवते, दिलीप पाडगावकर, सीताकांत महापात्र, जब्बार पटेल, अनिल शहा इत्यादी विविध क्षेत्रातील मान्यवरांनी सहभाग घेतलेला आहे.

१.९.६ माझ्या दृष्टिकोनातून

साहित्य अकादमीने 'माझ्या दृष्टिकोनातून' हा कार्यक्रम सन १९९१ साली सुरु केलेला आहे. या कार्यक्रमांमध्ये सुप्रसिद्ध साहित्यिकाला त्याच्या समकालीन दुसऱ्या एखाद्या साहित्यिकाच्या जीवन आणि कार्याबद्दल विचार व्यक्त करण्यासाठी आमंत्रित केले जाते. आतापर्यंत या कार्यक्रमांमध्ये अनेक मान्यवर साहित्यिकांनी सहभाग घेतलेला आहे. अमृता प्रीतम, पद्मा सचदेव, महाश्वेता देवी, सुनिल गंगोपाध्याय, सतिश आळेकर, नागनाथ कोत्तापल्ले इत्यादी मान्यवरांनी आपल्या आवडत्या साहित्यिकाबद्दल विचार व्यक्त केलेले आहेत.

१.९.७ संवाद

साहित्य अकादमीच्या सन्मान्य सदस्यता पुरस्काराने विभूषित लेखकांच्या सन्मान सोहळ्यामध्येच

'संवाद' या कार्यक्रमाची सुरुवात केलेली आहे. या कार्यक्रमांमध्ये सुप्रसिद्ध लेखकांच्या साहित्यिककृतीचा काही भाग त्यांच्याच तोंडून ऐकण्याची सुवर्णसंधी रसिक अभ्यासकांना मिळते. या कार्यक्रमांमध्येच समीक्षक त्या लेखकांच्या साहित्यिक कलाकृतीबद्दल विविध अंगाने चर्चा करतात. त्यासंदर्भात लेखकही आपल्या प्रतिक्रिया व्यक्त करतात. साहित्य अकादमीने आतापर्यंत बाबा नागार्जुन, वि.भि.कोलते, भास्कराचार्य कृष्णमूर्ती, विष्णू प्रभाकर इत्यादी सन्मान्य सदस्यांना या कार्यक्रमासाठी आमंत्रित केलेले आहे.

१.९.८ मुलाखत

साहित्य अकादमीने सुरु केलेला 'मुलाखत' हा कार्यक्रम विविध भाषेतील युवा लेखकांसाठी एक विशेष हक्काचे व्यासपीठ बनलेला आहे. ज्या नवोदित लेखकांना आपल्या साहित्यिक क्षमता दाखविण्याची संधी उपलब्ध होत नाही. त्यांच्यासाठी हा कार्यक्रम म्हणजे एक विशेष पर्वणीच आहे. या कार्यक्रमांमध्ये सर्जनात्मक कृतींचे वाचन, व्याख्यान आणि विचार-विमर्श यांचा समावेश आहे. या कार्यक्रमांमध्ये अनेक नवोदित लेखकांनी सहभाग घेतलेला आहे.

१.९.९ अस्मिता

साहित्य अकादमीने 'अस्मिता' हा कार्यक्रम दिनांक १३ डिसेंबर, १९९६ साली सुरु केलेला आहे. साहित्य अकादमीचा 'अस्मिता' हा कार्यक्रम सामूहिक ओळखीच्या शोधात असलेल्या लेखकांसाठी आहे. या कार्यक्रमांमध्ये अनेक कवी एकत्र येऊन कवितांचे सामूहिक वाचन करतात. अनेक कवींना आपल्या कविता सादर करण्याची संधी या कार्यक्रमांमुळे प्राप्त झालेली आहे. साहित्य अकादमीच्या या कार्यक्रमांला लोकांचा प्रचंड प्रतिसाद मिळालेला आहे. आजतागायत या कार्यक्रमांमध्ये अनेक कवीने सहभाग घेतलेला आहे.

१.९.१० आविष्कार

साहित्य अकादमीने सन १९९८ साली हा 'आविष्कार' कार्यक्रम सुरु केलेला आहे. 'आविष्कार' या कार्यक्रमांमुळे भारतीय साहित्यातील सुप्रसिद्ध साहित्यिकांच्या साहित्याचा नव-नविन दृष्टीने अभ्यास करण्याची संधी संशोधकांना अथवा अभ्यासकांना मिळालेली आहे. 'आविष्कार' या कार्यक्रमांमध्ये स.ही. वात्सायनन, कविवर्य बा.भ.बोरकर, बुद्धदेव दासगुप्ता, नेमाई साधन बोस, रोमिला थापर, के.एन.पत्रीकर, एच.एम.सिंघवी, लक्ष्मी बॅनर्जी इत्यादी साहित्यिकांनी सहभाग घेतलेला आहे.

१.९.११ अंतराळ

साहित्य अकादमीने सन १९९७ साली 'अंतराळ' हा कार्यक्रम सुरु केलेला आहे. या कार्यक्रमांमध्ये आंतर-विद्याशाखीय स्वरूपाची व्याख्याने आयोजित केली जातात. या कार्यक्रमांच्या माध्यमातून पाठीमागील

शतकाचे ज्ञान, अनुभव आणि आगामी शतकाची माहिती इत्यादींचे मूल्यमापन केले जाते. या कार्यक्रमांमध्ये दया कृष्ण, रामचंद्र गांधी, भालचंद्र नेमाडे, कपिला वात्सायनन, मनोज दास, जयंत नारळीकर, राज रामण्णा, रोमिला थापर, अशोक सेन, प्रबोध पारीख, राम सुतार इत्यादी विद्वानांनी विविध विषयांवर व्याख्याने दिलेली आहेत.

१.९.१२ लोक:विविध स्वर

साहित्य अकादमीने सन १९९६ साली 'लोक:विविध स्वर' हा लोकसाहित्यावर आधारित असलेला कार्यक्रम सुरु केलेला आहे. या कार्यक्रमांमध्ये लोकसाहित्याचे अभ्यासक विविध लोककलांवर व्याख्याने देऊन त्या कलांचे प्रत्यक्ष सादरीकरण (प्रात्यक्षिके) करतात. या कार्यक्रमांमध्ये जी.एन.देवी, तारा भवाळकर, महाश्वेता देवी, मधुकर वाकोडे इत्यादी लोकसंस्कृतीच्या उपासकांनी सहभाग घेतलेला आहे.

१.९.१३ कविसंधी

साहित्य अकादमीने सन १९९६ साली 'कविसंधी' हा कार्यक्रम सुरु केलेला आहे. या कार्यक्रमांमध्ये स्वतः कवी आणि कवयित्री आपल्या कवितांचे गायन करतात. हा कार्यक्रम काव्यप्रेमी रसिकांना नव-नविन कवींच्या कविता ऐकण्याची संधी प्राप्त व्हावी या मुळ उद्देशाने सुरु केलेला आहे. आजतागायत या कार्यक्रमांमध्ये दिलीप चित्रे, नारायण सुर्वे, ना.धों.महानोर, नामदेव ढसाळ, माधव बोरकर, पद्मा सचदेव, चंद्रकांत पाटील इत्यादी कवीने सहभाग घेतलेला आहे.

१.९.१४ कथासंधी

साहित्य अकादमीने सन १९९६ साली 'कथासंधी' हा कार्यक्रम सुरु केलेला आहे. 'कथासंधी' हा साहित्यिक कार्यक्रम कथाकारांसाठी आहे. या कार्यक्रमांमध्ये नवलिखित कादंबऱ्यांचे अथवा नवलिखित कथांचे काही भाग वाचले जातात. या कार्यक्रमांमध्ये 'कथा-कादंबरी' या विषयावर साधकबाधक चर्चा केली जाते. आतापर्यंत या कार्यक्रमांमध्ये निर्मल वर्मा, महाश्वेता देवी, रंगनाथ पठारे, इंदिरा गोस्वामी, श्याम मनोहर, लक्ष्मीनंदन बोरा इत्यादी साहित्यिकांनी सहभाग घेतलेला आहे.

१.१० साहित्य अकादमी तर्फे राबविले जाणारे प्रकल्प आणि योजना

साहित्य अकादमीने भारतीय साहित्याच्या अभिवृद्धीसाठी अनेक प्रकल्प व परियोजना राबविलेल्या आहेत. साहित्य अकादमीने भारतीय साहित्याचा चौफेर आणि सर्वांगीण विकासाचा विडाच उचललेला असल्यामुळे संपूर्ण भारतीय भाषेतील साहित्य सक्षम व परिपुष्ट व्हावे म्हणून अनेक नाविन्यपूर्ण प्रकल्प व परियोजना राबविण्यास सुरुवात केलेली आहे. साहित्य अकादमीने जनजातीय आणि मौखिक साहित्य प्रकल्प, भारतीय साहित्याचे अभिलेखन आणि साहित्य अनुवाद केंद्र हे तिन्ही प्रकल्प यशस्वीपणे राबवून ते

पूर्णत्वाच्या मार्गावर नेलेले आहेत. साहित्य अकादमीच्या या प्रकल्पांची सविस्तर माहिती खालीलप्रमाणे-

१.१०.१ जनजातीय आणि मौखिक साहित्य प्रकल्प

साहित्य अकादमीच्या भाषा विकास मंडळाने 'जनजातीय आणि मौखिक साहित्य प्रकल्प' या महत्त्वपूर्ण प्रकल्पाचा शुभारंभ सन १९९६ मध्ये केलेला आहे. साहित्य अकादमीने आपल्या साहित्यिक कार्यक्रमांची अंमलबजावणी करताना फक्त २४ भारतीय भाषांना मान्यता दिलेली आहे. मात्र भारत हा बहुभाषिक देश असल्यामुळे इतर भारतीय भाषांना मान्यता देण्यासाठीचे प्रस्ताव साहित्य अकादमीला मिळालेले आहेत. साहित्य अकादमीच्या भाषा विकास मंडळाने या प्रस्तावांवर विचार-विनिमय करून अशी विनंती केली आहे की, साहित्य अकादमीने प्रत्येक भाषेतील साहित्याच्या अभिवृद्धी व समृद्धीसाठी प्रयत्न करून त्यांच्यासाठी एक स्वतंत्र प्रकल्प कार्यालय स्थापन केले पाहिजे. त्यानुसार डॉ.जी.एन.देवी यांच्या मार्गदर्शनाखाली बडोद्यामध्ये या प्रकल्प कार्यालयाची स्थापना केलेली आहे.

जनजातीय आणि मौखिक साहित्य प्रकल्प कार्यालयाची मुख्य कार्ये खालीलप्रमाणे आहेत.

- १) जनजातीय भाषांमध्ये प्रकाशने आणि ऑडियो-व्हिडिओ अभिलेखन व रेकॉर्डिंगच्या माध्यमातून एक राष्ट्रीय मिशनच्या स्वरूपात साहित्याचे संरक्षण व संवर्धन करणे.
- २) लोकसाहित्य तज्ज्ञ, भाषातज्ज्ञ, नाटककार, संगीतकार आणि साहित्यिक (लेखक) यांच्यासाठी एक सल्लागार समिती स्थापन करणे. या समितीने जनजातीय कल्पनेला एकीकृत विषयाचे स्वरूप प्राप्त व्हावे म्हणून प्रयत्न करणे.
- ३) स्थानिक स्तरावर लोकसाहित्याच्या विद्वानांचे एक राष्ट्रीय नेटवर्क (जाळे) स्थापन करणे. त्या नेटवर्कमध्ये स्थानिक स्तरावरच्या कार्यकर्त्यांनी साहित्य अकादमीच्या प्रकल्पासाठी सहकार्य आणि मदत करणे.
- ४) स्थानिक कार्यकर्त्यांना या प्रकल्पाकरिता प्रशिक्षित करण्यासाठी कार्यशाळांचे आयोजन करणे.
- ५) जनजातीय साहित्यांशी संबंधित विषयांवर चर्चासत्रांचे आयोजन करणे आणि त्यामध्ये अनेक महत्त्वपूर्ण नामांकित असे लोकसाहित्याचे अभ्यासक, भाषाशास्त्रज्ञ इत्यादींना आमंत्रित करणे.
- ६) एक नियमित नियतकालिक सुरू करणे, ते नियतकालिक दोन वर्षातून एकदा प्रकाशित करणे. त्या नियतकालिकामध्ये उत्पत्ती आणि विनाश संबंधित विषय, कहाणी (कथा), अलौकिक वीरपुरुषांच्या कथा आणि वीरपुरुषांवर रचलेले काव्य इत्यादी गोष्टींवर भर देणे. या प्रकल्पांतर्गत आजतागायत १० पुस्तके प्रकाशित झालेली आहेत. या प्रकल्प कार्यालयाने संधाली भाषेसाठी दोन राष्ट्रीय चर्चासत्रे आणि एका कार्यशाळेचे आयोजन केलेले आहे. जनजातीय आणि मौखिक साहित्य परियोजनेचे कार्यालय आता गुवाहाटी येथे स्थलांतरित करण्यात आलेले आहे.

१.१०.२ भारतीय साहित्याचे अभिलेखन

साहित्य अकादमीने साहित्याच्या क्षेत्रातील अभिलेखनाचे महत्त्व आणि त्याची आवश्यकता लक्षात घेऊन मार्च १९९७ पासून भारतीय साहित्याच्या अभिलेखनाचा एक प्रकल्प सुरु केलेला आहे. भारतीय साहित्याच्या अभिलेखागाराची निर्मिती ही लेखक आणि साहित्य यांच्याशी संबंधित महत्त्वपूर्ण सामग्री एकत्रित आणि संरक्षित करण्यासाठी करण्यात आलेली आहे. उदाहरणार्थ-हस्तलिखिते, चित्रे, ऑडियो रेकॉर्डिंग, व्हिडिओ रेकॉर्डिंग आणि पोर्ट्रेट इत्यादी. संपूर्ण भारतातील साहित्यिक संस्था आणि साहित्यिक यांच्याजवळ उपलब्ध असलेल्या व्हिडिओ फिल्म आणि फुटेज, लेखकांची हस्तलिखिते, लेखकांमध्ये झालेले रोचक पत्रव्यवहार आणि मुलाखती व भाषणांचे उपलब्ध असलेले ऑडियो रेकॉर्डिंग एकत्र करून भारतीय साहित्याच्या संग्रहालयासाठी एक मजबूत भक्कम पाया तयार केला जाईल. या व्यतिरिक्त या परियोजनेचा उद्देश लेखक, मूळपाठ आणि साहित्यिक परंपरांचे पोस्टर्स व पिकचर पोस्टकार्डांचे स्मृतिचिन्ह स्वरूपात प्रकाशित करून ते लोकप्रिय करणे हा आहे.

केंद्र आणि राज्यसरकार या साहित्यिक संस्थांना या अभिलेखन स्मारकांचे संरक्षण, संवर्धन आणि जतन करण्याचा सल्ला देते. या प्रकल्पांतर्गत लेखकांवर चित्रपट निर्माण करणे, लेखकांच्या चित्रपटांची प्रविधी व अभिलेखागार यांच्याशी संबंधित अभिलेखन करणे आणि साहित्यिक स्मारकांचे संरक्षण करण्याच्या पद्धतीवर कार्यशाळांचे आयोजन केले जात आहे. साहित्य अकादमीने चित्रपटाशी आणि भारतीय लेखक व त्यांच्या लेखनाशी संबंधित व्हिडिओ रेकॉर्डिंग अभिलेखागार प्रकल्पाच्या कार्यास प्रारंभ केलेला आहे. आजमितीस भारतीय साहित्यिकांच्या जीवनातील महत्त्वपूर्ण घटना, त्यांचे साहित्यिक विचार आणि त्यांच्या महत्त्वाच्या ग्रंथांचे संवर्धन या अभिलेखागारामध्ये केलेले आहे. या व्हिडिओ फिल्मस् भारतीय साहित्यिक संग्रहालयाचा अनमोल ठेवा आहे. हे अभिलेखागार सर्वसामान्य वाचकांसाठी आनंदाची बाब असून साहित्यिक, संशोधक आणि इतिहासकार यांच्यासाठी याचा खूपच उपयोग होऊ शकतो. या चित्रपटांची निर्मिती ज्या दिग्दर्शकांनी केलेली आहे. ते दिग्दर्शक या क्षेत्रातील सर्जनशील कलाकार आहेत. साहित्य अकादमीने अनेक महत्त्वपूर्ण भारतीय लेखकांवर चित्रपट व सीडीज बनविलेल्या आहेत.

१.१०.३ साहित्य अकादमीचे अनुवाद केंद्र

आजच्या काळात साहित्याच्या अनुवादाला खूपच महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. साहित्य अकादमीने अनुवादाचे महत्त्व व गरज ओळखून बेंगलोर, शांतिनिकेतन (कलकत्ता), नवी दिल्ली आणि अहमदाबाद याठिकाणी अनुवाद केंद्राच्यावतीने प्राचीन, मध्ययुगीन आणि आधुनिक भारतीय गौरव ग्रंथांचा अनुवाद करण्याचे कार्य सुरु केलेले आहे. साहित्य अकादमीतर्फे नियमितपणे अनुवाद कार्यशाळांचेही आयोजन

केले जाते. 'अगन्नसुत' (पाली गौरव ग्रंथ) आणि 'नल चरितम्' (नाटकांच्या संदर्भातील शोधनिबंध) या दोन्ही ग्रंथांचा इंग्रजीमधील अनुवाद प्रकाशित करण्याचे काम पूर्णत्वाच्या मार्गावर आहे.

सन १९९६ पासून साहित्य अकादमीच्या बेंगलोरमधील अनुवाद केंद्राने खालील विविध भाषेतील ग्रंथांचा अनुवाद प्रकाशित केलेला आहे. त्या ग्रंथांची नावे पुढीलप्रमाणे आहेत.

- १) अदु हावे (कन्नड) - २००१
- २) कलापूर्णोदय (कन्नड) - २००१
- ३) वचन सोपानम् (मल्ल्याळम्) - २००१
- ४) वेद्वे वेली वार्तागळ (तमिळ) - २००१
- ५) वड्डाराधने (तेलुगु) - २००१
- ६) वचनाळु (तेलुगु) - २००१
- ७) याकृत (कन्नड) - २००१
- ८) काल्लेरळ (तमिळ) - २००१
- ९) चाफा (मराठी) - २००१
- १०) वीरशैव वचनमृत (मराठी) - २००२
- ११) वड्डाराधना (हिंदी) - २००२
- १२) बिवेअर द कारुज आर कर्मिंग (इंग्रजी) - २००२
- १३) कराळ (मल्ल्याळम्) - २००२
- १४) रिटर्न टू अर्थ (इंग्रजी) - २००२
- १५) दक्षिण कारूपिण्डे गाथा (मल्ल्याळम्) - २००३
- १६) जीवनानंद दासरा कवितेगळु (कन्नड) - २००३

साहित्य अकादमीच्या बेंगलोर, कलकत्ता, नवी दिल्ली आणि अहमदाबाद येथील अनुवाद केंद्राने भाषांतराचा प्रचार आणि प्रसार होण्यासाठी अनेकविध कार्यक्रमांचे आयोजन केलेले आहे.

- १) साहित्य अकादमीच्या अनुवाद केंद्राने तेलुगू अकादमी, हैद्राबाद आणि सेंट्रल युनिव्हर्सिटी हैद्राबाद येथील एका सक्रिय तज्ज्ञ मंडळाच्या सहकार्याने 'ट्रांसलेशन मॅटर्स' नावाचे व्यासपीठ सुरू केलेले आहे. या व्यासपीठामध्ये अनुवादाशी संबंधित विविध विषयांवर साधक-बाधक चर्चा केली जाते.
- २) साहित्य अकादमीच्या अनुवाद केंद्राने स्विडिश दूतावासाच्या सहकार्याने 'अ स्विडिश इव्हिनिंग इन बेंगलोर' या कार्यक्रमाचे आयोजन दिनांक २ ऑगस्ट, २००२ रोजी केले होते. या कार्यक्रमांमध्ये 'द वे ऑफ अ सर्पेंट' या स्विडिश कादंबरीचे प्रकाशनही करण्यात आले.

- ३) साहित्य अकादमीच्या सहकार्याने हैद्राबाद येथे स्थापन झालेल्या 'ट्रान्सलेशन मॅटर्स' या व्यासपीठाने तेलुगू अकादमी, हैद्राबाद येथे अनुवाद साहित्यिक संमेलन या कार्यक्रमाचे आयोजन केले होते. या संमेलनासाठी अमेरिकेतील सुप्रसिद्ध लेखिका श्रीमती पाउलो रिचमन यांना आमंत्रित केले होते.
- ४) जेष्ठ कन्नड साहित्यिक शिवरामपंत कारंथ यांच्या जन्मशताब्दीच्या निमित्ताने दिनांक २८ नोव्हेंबर, २००२ रोजी आयोजित केलेल्या राष्ट्रीय चर्चासत्रामध्ये त्यांच्या 'रिटर्न टु अर्थ' या कन्नड साहित्यकृतीच्या इंग्रजी अनुवादाचे प्रकाशन करण्यात आले.
- ५) साहित्य अकादमीच्या बेंगलोर येथील अनुवाद केंद्राने बंगाली असोसिएशन बेंगलोर यांच्या सहकार्याने 'अॅन इव्हनिंग विथ द पोएट्री ऑफ जीवनांद दस' या कार्यक्रमाचे आयोजन केलेले होते.
- ६) साहित्य अकादमीच्या अनुवाद केंद्राने सी.आय.आय.एल.म्हैसूर आणि उस्मानिया विद्यापीठ यांच्या सहकार्याने व स्थानिक 'ट्रान्सलेशन मॅटर्स' या व्यासपीठाच्या मदतीने दिनांक २० मार्च, २००२ ते दिनांक २२ मार्च, २००२ रोजी हैद्राबाद येथे 'अनुवाद आणि अधिकारिता' या विषयावर तीन दिवसांच्या चर्चासत्राचे आयोजन केले होते.

साहित्य अकादमीच्या बेंगलोर येथील अनुवाद केंद्राने दिनांक २० मार्च, २००२ ते दिनांक २३ मार्च, २००२ रोजी उस्मानिया विद्यापीठ, हैद्राबाद येथे तीन दिवसांचे 'पुस्तक प्रदर्शन' भरविले होते.

१.१०.४ साहित्य अकादमीच्या महत्त्वपूर्ण योजना

साहित्य अकादमीने भारतीय साहित्याच्या विकासासाठी अनेक महत्त्वपूर्ण योजना राबविलेल्या आहेत. त्यांची माहिती पुढीलप्रमाणे-

१.१०.४.१ एनसायक्लोपिडिया ऑफ इंडियन पोएटिक्स

'एनसायक्लोपिडिया ऑफ इंडियन पोएटिक्स' या ग्रंथाचा मूळ उद्देश हा भारतीय कवी, त्यांच्या मूळ कविता, संस्कृत, पाली, प्राकृत, तामिळ या प्राचीन आणि आधुनिक भारतीय भाषेतील विविध संकल्पनांचा परिचय करून देणे हा आहे. साहित्य अकादमीने या ग्रंथाचे काम सत्वर पूर्ण करण्यासाठी एक उपसमिती स्थापन केलेली आहे.

१.१०.४.२ नवोदय योजना

साहित्य अकादमीने ही नवी योजना एखाद्या लेखकाचे पहिले पुस्तक त्याच्या मूळ भाषेत प्रकाशित करण्याच्या उद्देशाने सुरू केलेली आहे. साहित्य अकादमीने या योजनेतर्गत इम्रान हुसेन यांच्या आसामी कथा, प्रितीधारा सामल यांच्या ओडिया कवितांचे संकलन आणि राजेश पांडे यांच्या गुजराती कवितांचे संकलन प्रकाशित केलेले आहे.

१.१०.४.३ राष्ट्रीय अनुवाद संदर्भ ग्रंथसूची

'राष्ट्रीय अनुवाद संदर्भ ग्रंथसूची' या ग्रंथात विविध भारतीय भाषा-भाषांमध्ये करण्यात आलेल्या भाषांतराची समग्र माहिती उपलब्ध आहे. या संदर्भ ग्रंथसूचीमुळे अनुवादकाची सविस्तर माहिती उपलब्ध होऊ शकते. यामुळे आपापल्या आवडीच्या साहित्यकृतींचा अनुवाद करण्यास मौलिक मदत होऊ शकते. हा ग्रंथ पुस्तकप्रेमी, ग्रंथालये आणि साहित्यिक संस्था यांच्यासाठी एक माहितीचा स्रोत बनलेला आहे. या ग्रंथाचे दोन खंड प्रकाशित झालेले आहेत. त्यामध्ये अनुवादकांची भाषा, अनुवादक, प्रकाशन वर्ष इत्यादींची सविस्तर माहिती सांगितलेली आहे.

१.१०.४.४ साहित्य अकादमीची ग्रंथमालिका

भारतीय साहित्याला खूप मोठी आणि एकमेवाद्वितीय अशी दीर्घ परंपरा लाभलेली आहे. या परंपरेची सुरुवात लोककथा, पुराण आणि महाकाव्यापासून झालेली आहे. भारतीय कादंबरी वाङ्मयाने पाश्चिमात्य कादंबरीशी तुलना करत असतानाच स्वतःची काही शैलीतंत्रे आणि कौशल्ये विकसित केलेली आहेत. या ग्रंथाचे दोन खंड प्रकाशित होणार असून पहिल्या खंडामध्ये ग्रंथाचा मूळ भाग, प्रसंग आणि पात्रे यांचा समावेश असेल तर दुसऱ्या खंडामध्ये पाठ, लेखक आणि पात्रे यांचा समावेश असेल.

१.१०.४.५ भारतीय साहित्याचा इतिहास

साहित्य अकादमीने भारतीय साहित्याचा संपूर्ण इतिहास बहुखंडामध्ये प्रकाशित करण्याचे काम हाती घेतलेले आहे. या ग्रंथात भिन्न-भिन्न सामाजिक आणि धार्मिक परिस्थितीनुसार घडत गेलेल्या भारतीय साहित्याचा लेखा-जोखा मांडलेला आहे. त्या-त्या काळानुसार साहित्यिक मानदंड निर्धारित करण्याचा प्रयत्न या ग्रंथात केलेला आहे. या ग्रंथात प्रादेशिक साहित्य आणि त्यांचे परस्परसंबंध उलगडून दाखविण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. या ग्रंथाचा मूळ उद्देश हा ऋग्वैदिक काळ ते आजपर्यंतच्या साहित्यिक कामगिरीचा लेखा-जोखा प्रस्तुत करणे हा आहे. या ग्रंथाच्या पहिल्या खंडात सन १८०० ते सन १९१० या कालखंडाचा समावेश असून दुसऱ्या खंडात सन १९११ ते सन १९५० या कालावधीचा समावेश आहे. या दोन्ही खंडांचे संपादक शिशिर कुमार दास हे आहेत.

१.११ साहित्य अकादमी तर्फे प्रकाशित होणारी नियतकालिके

साहित्य अकादमीकडून समकालीन भारतीय साहित्य, इंडियन लिटरेचर (Indian Literature) आणि संस्कृत-प्रतिभा ही तीन नियतकालिके प्रकाशित केली जातात. या नियतकालिकांची थोडक्यात माहिती खालीलप्रमाणे आहे.

१.११.१ इंडियन लिटरेचर (Indian Literature)

साहित्य अकादमीकडून इंग्रजीमध्ये 'इंडियन लिटरेचर' हे द्वैमासिक प्रकाशित केले जाते. सन १९५७ साली 'इंडियन लिटरेचर' हे नियतकालिक अर्धवार्षिक नियतकालिक म्हणून सुरु करण्यात आले. सन २००७ साली 'इंडियन लिटरेचर' या नियतकालिकाला ५० वर्षे पूर्ण झालेली आहेत. हे नियतकालिक भारतातील २१ भाषेतील सर्जनात्मक आणि समीक्षात्मक लेखन, ग्रंथपरीक्षण, मुलाखत इत्यादींचा इंग्रजीमधील अनुवाद आणि साहित्यिक घडामोडींचे प्रकाशन करते. 'इंडियन लिटरेचर' या नियतकालिकाने अलीकडेच अनेकविध विषय, भाषा, साहित्याचे प्रकार आणि साहित्यिक चळवळी इत्यादी विविध घटकांवर आधारित विशेषांक प्रसिद्ध करण्यास सुरुवात केलेली आहे.

साहित्य अकादमीकडून इंग्रजीमध्ये प्रसिद्ध केले जाणारे 'इंडियन लिटरेचर' हे भारतातील साहित्याला वाहिलेले एकमेव नियतकालिक आहे. या नियतकालिकाला भारतीय साहित्यातील विविध बदलांचे प्रामाणिक प्रतिबिंब आणि प्राचीन समृद्ध भारतीय साहित्याच्या मूल्यांकनाचे एक माध्यम म्हणूनही ओळखले जाते. 'इंडियन लिटरेचर' या नियतकालिकाचे सध्याचे संपादक श्री. निर्मलकांती भट्टाचार्य हे आहेत.

१.११.२ समकालीन भारतीय साहित्य

'समकालीन भारतीय साहित्य' हे नियतकालिक सन १९८० साली प्रकाशित झालेले हिंदी भाषेतील नियतकालिक आहे. या नियतकालिकातून हिंदी भाषेतील मौलिक लेखन प्रसिद्ध केले जाते. हे नियतकालिक हिंदी भाषेतील लेखनाव्यतिरिक्त इतर २१ भारतीय भाषेतील सर्जनात्मक आणि समीक्षात्मक साहित्याचा अनुवादही प्रकाशित करते. या नियतकालिकाने पंजाबी, काश्मिरी, उर्दू, कन्नड, तामिळ आणि मल्याळम् भाषेतील महत्त्वाच्या विषयांवरील विशेषांक प्रकाशित केलेले आहेत. 'समकालीन भारतीय साहित्य' हे नियतकालिक द्वैमासिक असून त्याचे सध्याचे संपादक श्री. अरूण प्रकाश हे आहेत.

१.११.३ संस्कृत-प्रतिभा

'संस्कृत-प्रतिभा' हे साहित्य अकादमीकडून संस्कृत भाषेमध्ये प्रकाशित होणारे अर्धवार्षिक नियतकालिक आहे. हे नियतकालिक संस्कृतमधील समकालीन लेखनासाठी खूपच प्रसिद्ध आहे. या नियतकालिकाची सुरुवात सन १९५९ साली व्ही.राघवन यांनी केली. डॉ.भास्कराचार्य त्रिपाठी हे या नियतकालिकाचे सध्याचे संपादक आहेत.

१.१२ साहित्य अकादमीची काही महत्त्वपूर्ण प्रकाशने

देशभरातील २४ भाषांत पुस्तके प्रकाशित करणारी साहित्य अकादमी ही केंद्र सरकारच्या

अधिपत्याखालील एकमेव संस्था आहे. साहित्य अकादमीने भारतीय साहित्याच्या सर्वांगीण विकासासाठी विविध प्रकारचे प्रयत्न केलेले आहेत. भारतीय साहित्याचा अनमोल ठेवा जतन करण्यामध्ये साहित्य अकादमीचा सिंहाचा वाटा आहे. आजतागायत साहित्य अकादमीने अनेक महत्त्वाच्या ग्रंथांचे प्रकाशन केलेले आहे. त्यापैकी काही महत्त्वाच्या ग्रंथांची ठळक माहिती खालीलप्रमाणे आहे.

१.१२.१ अशोकवदन

साहित्य अकादमीने सन १९७१ मध्ये 'अशोकवदन' या प्राचीन संस्कृत भाषेतील समीक्षात्मक ग्रंथाची पहिली आवृत्ती प्रकाशित केलेली आहे. या ग्रंथाचे संपादक विश्वभारतीच्या चीनभवनाचे प्रा. सुरजित कुमार मुखोपाध्याय हे आहेत. या ग्रंथाचा चिनी भाषेत अनुवाद करण्यात आलेला असून त्याच्यासोबतच विस्तृत अशी टिप्पणीही जोडलेली आहे. तसेच प्रा.सुरजित कुमार मुखोपाध्याय यांनी या ग्रंथाच्या काही भागाचा इंग्रजी भाषेमध्येही अनुवाद केलेला आहे.

१.१२.२ बंकिमचंद्र चॅटर्जी : एस्सेज इन पर्सपेक्टिव

'बंकिमचंद्र चॅटर्जी : एस्सेज इन पर्सपेक्टिव' या ग्रंथात बंकिमचंद्र चॅटर्जी यांचे 'व्यक्तित्व आणि कृतित्व' या विषयावर अनेक सुप्रसिद्ध भारतीय आणि पाश्चिमात्य समीक्षकांनी व विद्वान अभ्यासकांनी वेगवेगळ्या दृष्टिकोनातून प्रकाश टाकलेला आहे. तसेच या ग्रंथात समकालीन लेखक, अनुयायी शिष्य आणि प्रशंसक यांच्या श्रद्धांजली व संस्मरणे यांचेही संकलन करण्यात आलेले आहे. बंकिमचंद्र चॅटर्जी यांची शिल्पकला आणि त्यावरील त्यांचे मुलभूत चिंतन आदी विविध पैलूंवर या ग्रंथात प्रकाश टाकलेला आहे. या ग्रंथाच्या परिशिष्टात त्यांच्या जीवनाचा सर्वसमावेशक कालानुक्रम आणि त्यांच्या इंग्रजी, बंगाली व इतर भारतीय भाषेतील ग्रंथांची सूची दिलेली आहे. तसेच या ग्रंथात श्री.अरविंद यांनी लिहिलेल्या 'आनंदमठ' ची प्रस्तावना, त्या ग्रंथाचे पहिले प्रकरण, लेखकाचे मुलभूत विचार आणि चिंतनाचा काही भाग इंग्रजीमध्ये आहे. बंकिमचंद्र चॅटर्जी यांची दुर्मिळ छायाचित्रे आणि प्रतिमेच्या पुनर्प्रस्तुतीमुळे हा ग्रंथ खूपच आकर्षक बनलेला आहे.

१.१२.३ भारतीय साहित्य संदर्भग्रंथसूची (२० वे शतक)

आजतागायत भारतीय भाषांमध्ये प्रकाशित झालेल्या ग्रंथांची कोणत्याही प्रकारची संपूर्ण व सर्वसमावेशक ग्रंथसूची उपलब्ध नव्हती. परंतु सन १९५४ पासून राष्ट्रीय संदर्भ ग्रंथालयाने (कलकत्ता) भारतीय भाषांमधील अलीकडच्या कालखंडात प्रकाशित झालेल्या संदर्भग्रंथाची सूची प्रकाशित करण्यास सुरुवात केलेली आहे. या पूर्वीच्या कालखंडात प्रकाशित झालेल्या ग्रंथांची बृहत ग्रंथसूची तयार करण्याच्या कार्यासही साहित्य अकादमीने सुरुवात केलेली आहे. या साहित्य संदर्भ ग्रंथसूचीमध्ये सन १९०० ते सन १९५३ पर्यंतच्या सर्व ग्रंथांचा समावेश केलेला आहे. साहित्य अकादमीच्या या कार्यात देशातील बहुविध

भाषा, विविध लिप्या आणि समृद्ध ग्रंथालयाचा अभाव या कारणांमुळे अनेक अडथळे व समस्या निर्माण झालेल्या आहेत. वरील सर्व अडथळ्यांवर मात करण्यासाठी साहित्य अकादमीने हे कार्य त्या-त्या भाषेतील तज्ज्ञांवर सोपविलेले आहे. या कार्याची संपूर्ण जबाबदारी कलकत्ता राष्ट्रीय ग्रंथालयाचे तत्कालीन ग्रंथपाल श्री.बी.एस.केशवन यांच्यावर सोपविलेली होती.

भारतीय साहित्य संदर्भग्रंथसूचीच्या पहिल्या खंडामध्ये बंगाली, इंग्रजी आणि गुजराती भाषेतील ग्रंथांचा समावेश असून त्याचे प्रकाशन सन १९६२ साली झालेले आहे. सन १९६६ साली प्रकाशित झालेल्या दुसऱ्या खंडामध्ये हिंदी, कन्नड, काश्मिरी आणि मल्ल्याळम् भाषेतील ग्रंथांचा समावेश आहे. सन १९७१ साली प्रकाशित झालेल्या तिसऱ्या खंडामध्ये मराठी, ओडिया, पंजाबी आणि संस्कृत भाषेतील ग्रंथांचा समावेश आहे. सन १९७४ साली प्रकाशित झालेल्या चौथ्या खंडामध्ये सिंधी, तमिळ, तेलुगू आणि उर्दू भाषेतील ग्रंथांचा समावेश आहे. सन १९९० मध्ये प्रकाशित झालेल्या पाचव्या खंडामध्ये डोंगरी, कोकणी, मैथिली, मणिपुरी, नेपाळी आणि राजस्थानी भाषेतील ग्रंथांचा समावेश आहे. सध्या २२ भारतीय भाषेतील संदर्भग्रंथांच्या संकलनाचे काम प्रगतीपथावर आहे.

१.१२.४ क्रिटिकल इन्व्हेंटरी ऑफ द रामायण

युनियन अकॅडेमिक इंटरनॅशनल, ब्रुसेल्स आणि साहित्य अकादमी यांच्या संयुक्त सहकार्याने रामायणाच्या अध्ययनाची समीक्षात्मक सूची प्रकाशित केलेली आहे. या ग्रंथाचे दोन खंड प्रकाशित झालेले आहेत. पहिल्या खंडामध्ये संपूर्ण रामायणाची मूळ संहिता आणि रामायणाचा आशय याविषयीची विस्तृत माहिती दिलेली आहे. या पहिल्या खंडामध्ये नृत्य, नाटक, गीत, स्थापत्य, चित्रकला, चित्रपट, लोककथा, जनजातीय, मौखिक आणि इतर पंरपरा यांची रामायणात आलेली चित्रणे याबद्दलची माहिती सांगितलेली आहे. दुसऱ्या खंडामध्ये जगातील सहा परकीय भाषांमध्ये रामायणावर आधारित ग्रंथसूची संबंधीची माहिती उपलब्ध आहे. संस्कृत साहित्याचे आणि रामायणाचे गाढे अभ्यासक प्रा.के.कृष्णमूर्ती हे या ग्रंथाच्या दोन्ही खंडांचे संपादक आहेत.

१.१२.५ कालिदासांच्या कार्याचे समीक्षात्मक संस्करण

साहित्य अकादमीने सुरुवातीच्या काळात सुरु केलेल्या योजनांमधील ही एक महत्त्वाची योजना आहे. साहित्य अकादमीने कालिदासांच्या साहित्यांचे प्रामाणिक संस्करण करण्यासाठी संस्कृतच्या विद्वानांचे एक संपादक मंडळ तयार केले होते. त्या संपादक मंडळाचे अध्यक्ष डॉ.सर्वपल्ली राधाकृष्णन तर संयोजक डॉ.व्ही.राघवन हे होते. या संपादक मंडळांच्या मार्गदर्शनाखाली कालिदासांच्या साहित्याचे प्रामाणिक संस्करण तयार करण्यात आले. या परियोजनेतर्गत आतापर्यंत खालील सहा ग्रंथांचे प्रकाशन करण्यात आलेले आहे. १) डॉ.एस.के.डे-मेघदूत(१९७२), २) प्रा.के.ए.एस.अय्यर-मालविकाग्निमित्र, ३) प्रा.एच.डी.

बेलणकर-विक्रमोर्वशीय(१९८१), ४) डॉ.सूर्यकांत-कुमारसंभव (१९८२), ५) डॉ.गौरीनाथ शास्त्री-अभिज्ञान शाकुंतल (१९९१), ६) प्रा.रेवाप्रसाद द्विवेदी- ऋतुसंहार (१९९३)

१.१२.६ मौलाना अब्दुल कलाम आझाद यांच्या कार्याचे संकलन

साहित्य अकादमीने आधुनिक भारताचे निर्माते आणि सुप्रसिद्ध साहित्यिक डॉ.मौलाना अब्दुल कलाम आझाद यांच्या संपूर्ण उर्दू साहित्याचे संकलन, संपादन आणि प्रकाशनाचे काम हाती घेतलेले आहे. यासाठी डॉ.झाकिर हुसेन यांच्या अध्यक्षतेखाली एका विशेष संपादक मंडळाची स्थापना केलेली होती. या ग्रंथाच्या संकलनाचे सुरुवातीचे कार्य श्री.अजमल खान यांनी केले. त्यानंतरचे पुढील संकलन श्री. मलिकराम यांनी केले. तर्जुमानुल कुराणाच्या सुधारित संस्करणाचे चार खंडामध्ये प्रकाशन करण्यात आलेले आहे.

१.१२.७ समकालीन भारतीय साहित्य

साहित्य अकादमीने सन १९५९ साली 'समकालीन भारतीय साहित्य' या ग्रंथाचे प्रकाशन केले. या ग्रंथात भारतातील प्रमुख १६ भाषांची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आणि त्या समकालीन साहित्याचे सर्वेक्षण करण्यात आलेले आहे. या ग्रंथाच्या चार सुधारित आवृत्त्या प्रकाशित झालेल्या आहेत. हा ग्रंथ इंग्रजी भाषेमध्ये तयार केलेला आहे. अलीकडच्या काळात या ग्रंथाचे डोंगरी, इंग्रजी, हिंदी, गुजराती, कन्नड, मल्ल्याळम्, मराठी, पंजाबी, तमिळ आणि तेलुगू भाषांमध्ये भाषांतर केलेले आहे.

१.१२.८ शब्दकोश

साहित्य अकादमीने काही शब्दकोशांची निर्मितीही केलेली आहे. काही ठळक शब्दकोशांची माहिती खालीलप्रमाणे आहेत.

- अ) तिबेटी -हिंदी शब्दकोश- महापंडित राहुल सांकृत्यायन
- ब) रशियन-हिंदी शब्दकोश- डब्ल्यु.आर.ऋषी
- क) इंग्रजी-सिंधी शब्दकोश- परमानंद मेवाड
- ड) बंगाली-बंगाली शब्दकोश- हरिचरण बंडोपाध्याय

१.१२.९ इंडियन लिटरेचर सिंस इंडिपेण्डेंस

साहित्य अकादमीने भारतीय स्वातंत्र्याच्या रौप्य वर्षाच्या निमित्ताने सन १९७२ साली 'इंडियन लिटरेचर सिंस इंडिपेण्डेंस' हा ग्रंथ प्रकाशित केलेला आहे. या ग्रंथामध्ये साहित्य अकादमीने मान्यता दिलेल्या २४ भारतीय भाषांमधील विविध वाङ्मयीन प्रवाहांचे विद्वतजनाने सर्वेक्षण केलेले आहे. या ग्रंथाचे

संपादक प्रा.के.आर.श्रीनिवास अय्यंगार हे असून त्यांनीच या ग्रंथाला सुंदर प्रस्तावना लिहिलेली आहे. हा ग्रंथ 'कंटेम्पररी इंडियन लिटरेचर' या ग्रंथाची परिणती आहे.

१.१२.१० मेकिंग ऑफ इंडियन लिटरेचर

साहित्य अकादमीने सन १९८६ ते सन १९८८ या कालावधीत आयोजित केलेल्या साहित्यिक अनुवाद कार्यशाळेचा एकत्रित केलेला अहवाल म्हणजे 'मेकिंग ऑफ इंडियन लिटरेचर' हा ग्रंथ होय. या ग्रंथात साहित्य अकादमीचे कार्यक्रम आणि कार्यपद्धती विषयी विश्लेषणात्मक लेखा-जोखा मांडलेला आहे. त्याचबरोबर अभ्यागतांनी साहित्यानुवादाच्या विविध पैलूंवर दिलेली व्याख्याने, काही भाषांमधील अनुवादित साहित्याचे ऐतिहासिक सर्वेक्षण, अनुवादाच्या संदर्भातील सैद्धांतिक आणि व्यावहारिक समस्या, सुप्रसिद्ध सर्जनात्मक (निर्मितीशील) लेखकांचे विचार आणि भारताच्या संपूर्ण भागातील शिकाऊ व प्रशिक्षित अनुवादकांच्या शिफारसींचा समावेश या ग्रंथात केलेला आहे.

१.१२.११ राजतरंगिणी

'राजतरंगिणी' हा ग्रंथ कवी कल्हण यांनी लिहिलेला आहे. या ग्रंथामध्ये काश्मिरच्या शासनकर्त्यांचा (राजांचा) अथवा त्यांच्या राजघराण्यांचा इतिहास वर्णिलेला आहे. हा ग्रंथ मूळ संस्कृत भाषेत असून त्याच्या इंग्रजी अनुवादाची तीन संस्करणे साहित्य अकादमीने प्रकाशित केलेली आहेत. हा अनुवाद डॉ.आर.एस. पंडित यांनी केलेला आहे.

१.१२.१२ रामायण ट्रेडिशन इन आशिया

साहित्य अकादमीने सन १९७५ साली आयोजित केलेल्या आंतरराष्ट्रीय रामायण विषयक चर्चासत्रामध्ये सादर केलेल्या ४० लेखांचे संकलन म्हणजे 'द रामायण ट्रेडिशन इन आशिया' हा ग्रंथ होय. या ग्रंथाचे संपादक व्ही.राघवन हे आहेत. हा ग्रंथ सन १९८१ मध्ये प्रकाशित झालेला असून या ग्रंथाला प्रा. उमाशंकर जोशी यांनी प्रस्तावना लिहिलेली आहे.

१.१२.१३ नॅशनल रजिस्टर ऑफ ट्रांसलेटर्स

'द नॅशनल रजिस्टर ऑफ ट्रांसलेटर्स' या ग्रंथामध्ये २५ भारतीय भाषा तसेच स्पेन, फ्रान्स, जपान व जर्मन इत्यादी परकीय भाषेतील १७६६ अनुवादकांच्या नावांचा आणि त्यांच्या पत्त्यांचा समावेश आहे. हा ग्रंथ अभ्यासकांसाठी आणि प्रकाशकांसाठी खूपच उपयुक्त आहे. साहित्य अकादमीने अनुवादकांच्या नोंद यादीच्या प्रकाशनाला अतिशय महत्त्वाचे स्थान दिलेले आहे. या ग्रंथाच्या पूरक खंडांच्या प्रकाशनाचे काम प्रगतीपथावर आहे.

१.१२.१४ श्री ज्ञानदेव : अमृतानुभव (मराठी गौरवग्रंथ)

'श्री ज्ञानदेव : अमृतानुभव' या ग्रंथाचा इंग्रजी अनुवाद दिलीप चित्रे यांनी केलेला आहे. काश्मिरी शैवांगम परंपरेतील ही सर्वोत्कृष्ट कलाकृती आहे. या ग्रंथामध्ये 'आत्मा हीच साधना' या विषयावर चिंतन केलेले आहे.

१.१२.१५ अनुवाद संदर्भ ग्रंथसूची

साहित्य अकादमीने प्रकाशित केलेल्या 'बिब्लिओग्राफी ऑफ ट्रांसलेशन' या ग्रंथाचे संपादक प्रा. गणेश देवी हे आहेत. ही अनुवादाच्या संदर्भातील पहिली सर्वसमावेशक अनुवाद संदर्भ ग्रंथसूची आहे. या ग्रंथामध्ये अनुवाद कोण-कोणत्या भाषेतून कोणकोणत्या भाषांमध्ये केलेला आहे. याची सविस्तर माहिती उपलब्ध आहे. या ग्रंथाचे कार्य पूर्णत्वाच्या मार्गावर आहे.

१.१२.१६ हूज हू ऑफ संस्कृत स्कॉलर्स इन इंडिया

साहित्य अकादमीने 'हूज हू ऑफ संस्कृत स्कॉलर्स इन इंडिया' या ग्रंथाचे दोन खंड प्रकाशित केलेले आहेत. या ग्रंथाचा पहिला खंड संस्कृतमध्ये तर दुसरा खंड इंग्रजीमध्ये प्रकाशित केलेला आहे. या ग्रंथामध्ये राज्यांनुसार आणि विषयांनुसार संस्कृत विद्वानांची माहिती दिलेली आहे. संपूर्ण देशातील संस्कृत विद्वानांची मौलिक माहिती या ग्रंथामध्ये समाविष्ट करण्यात आलेली आहे. साहित्य अकादमीने सन १९९४ मध्ये 'भारतीय तत्त्वज्ञान संशोधन परिषद' आणि 'राष्ट्रीय संस्कृत संस्था' यांच्या सहकार्याने हा ग्रंथ प्रकाशित केलेला आहे. या ग्रंथाचे संपादक के.सी.दत्त हे आहेत.

१.१२.१७.भारतीय लेखकांचा परिचय

भारतीय साहित्यिकांच्या परिचयाचे एक बृहत् संकलन तयार करणे हे साहित्य अकादमीचे प्रमुख कार्य आहे. साहित्य अकादमीने सन १९६१ साली प्रकाशित केलेल्या या ग्रंथामध्ये ५००० पेक्षाही अधिक लेखकांच्या जीवनकार्याबद्दलची माहिती सांगितलेली आहे. या ग्रंथाचे भारतासह संपूर्ण जगामध्ये स्वागत करण्यात आले. होनोलुलू येथील ईस्ट-वेस्ट सेंटर प्रेसने साहित्य अकादमीच्या सहकार्याने या ग्रंथाची अमेरिकन आवृत्ती प्रकाशित केलेली आहे. या ग्रंथाची सुधारित आवृत्ती सन १९८३ मध्ये 'हूज हू ऑफ इंडियन रायटर्स' या नावाने प्रकाशित केलेली असून त्याचे संपादक श्री.एस.बालू.राव हे आहेत. या ग्रंथाला प्रा.व्ही.के.गोकाक यांची प्रस्तावना आहे. या ग्रंथामध्ये ६००० भारतीय लेखक आणि त्यांच्या प्रकाशनांशी संबंधित माहिती दिलेली आहे. सन १९९३ मध्ये या ग्रंथाचा एक पूरक खंड प्रकाशित करण्यात आलेला आहे. अलीकडे सन १९९९ मध्ये या ग्रंथाची सुधारित आवृत्ती प्रकाशित केलेली आहे. या सुधारित

आवृत्तीमध्ये ९००० पेक्षाही अधिक भारतीय लेखकांची माहिती सांगितलेली असून या ग्रंथाचे संपादक के. सी.दत्त हे आहेत.

१.१२.१८ भारतीय साहित्यांचे संकलन

साहित्य अकादमीने काही निवडक भारतीय साहित्याचे संकलन करण्यास सुरुवात केलेली आहे. साहित्य अकादमीने भारतीय साहित्याचे संकलन आणि संपादन करून भारतीय वाङ्मय क्षेत्रात एक आगळावेगळा पायंडा पाडलेला आहे. साहित्य अकादमीने संस्कृत साहित्याचे बृहत् संकलन आणि संपादन केलेले आहे. साहित्य अकादमीने 'भारतीय कवितांचे संकलन' या मालिकेतर्गत आसामी, हिंदी, कन्नड, काश्मिरी, कोंकणी, मल्ल्याळम्, ओडिया, पंजाबी, राजस्थानी, सिंधी, तमिळ, तेलुगू आणि उर्दू साहित्यातील कवितांची संकलने प्रकाशित केलेली आहेत. आजतागायत आसामी कवितांची ९ संकलने आणि तमिळ कवितांची ४ संकलने प्रकाशित झालेली आहेत. पंजाबी संकलित कवितांचा हिंदी अनुवादही प्रकाशित झालेला आहे. सन १९६८ साली 'पालिसंग्रह' (पाली कवितांचे संकलन) या ग्रंथाचे संपादन डॉ. पी.व्ही.बापट यांनी केलेले आहे.

सन १९७० साली 'द गोल्डन ट्रेजरी ऑफ इंडो-अँग्लोयन पोएट्री' (सन १८२३ ते सन १९६५) हा ग्रंथ प्रा.व्ही.के.गोकाक यांनी प्रकाशित केलेला आहे. या ग्रंथाचे पाचवेळा पुनर्मुद्रण झालेले असून यात भारतीय कवितांचे संकलन आहे. तसेच प्रा.व्ही.के.गोकाक यांच्या २१ कवितांचा संग्रह हा '२१ इंडो-अँग्लोयन पोएम्स' या नावाने सन १९७५ साली प्रकाशित केलेला आहे. सन १९९६ साली के.सच्चिदानंदन यांचा 'गेस्चर्स' (सार्क देशातील कवितांचे संकलन) हा ग्रंथ प्रकाशित झालेला आहे. ई.व्ही.रामकृष्णन यांच्या '२० व्या शतकातील भारतीय कथा' आणि जी.पी.देशपांडे यांच्या 'आधुनिक नाटक' या दोन्ही ग्रंथाचे प्रकाशन सन २००० साली करण्यात आले

साहित्य अकादमीने 'बारी माहर तेरा गीत' (आसामी लोककाव्याचा संग्रह) आणि 'पंजाबी लोकगीत' (पंजाबी लोकगीतांचा संग्रह) या दोन्ही लोककाव्य विषयक ग्रंथांचे प्रकाशन केलेले आहे. साहित्य अकादमीने कांगडा क्षेत्रातील लोकगीतांचे संकलन करून त्यांचेही प्रकाशन केलेले आहे. साहित्य अकादमीने डोंगरी, कन्नड, गुजराती, तमिळ आणि तेलुगू भाषेतील लोककाव्याचे संकलन ही प्रकाशित केलेले आहे.

१.१३ साहित्य अकादमीचे ग्रंथालय

साहित्य अकादमीचे ग्रंथालय हे भारतातील प्रमुख बहुभाषिक ग्रंथालयापैकी एक महत्त्वाचे ग्रंथालय आहे. साहित्य अकादमीकडून मान्यता मिळालेल्या २४ भाषेतील अनेकविध पुस्तकांचा भव्य-दिव्य असा संग्रह या ग्रंथालयात पहावयास मिळतो. या ग्रंथालयात समीक्षात्मक पुस्तके, अनुवादित संदर्भग्रंथ आणि

शब्दकोश यांचा समृद्ध असा साठा उपलब्ध आहे. साहित्य अकादमीच्या ग्रंथालयातील इंग्रजी आणि हिंदी भाषेतील जवळपास सर्वच ग्रंथांचे संगणकीकरण करण्यात आलेले आहे. इंग्रजी, हिंदी व तमिळ भाषेतील पुस्तकांची सूची बनविण्यात आलेली आहे. अन्य भाषेतील पुस्तकांचे संगणकीकरण करण्याचे कामसुद्धा प्रगतीपथावर आहे.

साहित्य अकादमीच्या या ग्रंथालयात साहित्य विश्वाशी संबंधित नियतकालिकांचा एक छोटासा संग्रहसुद्धा उपलब्ध आहे. या ग्रंथालयात उपलब्ध असलेल्या सन १९८८ पासूनच्या नियतकालिकांची सूची बनविण्याचे काम चालू आहे. इंडियन लिटररी इंडेक्सची सर्व माहिती संगणकामध्ये ऑनलाईन उपलब्ध आहे. दैनंदिन वर्तमानपत्रातून साहित्य विश्वाशी संबंधित लेखांची कात्रणे, साहित्य आणि साहित्यिकांवर प्रकाशित होणारी वर्तमानपत्रातील लेखसुद्धा वाचकांच्या सोयीसाठी याठिकाणी उपलब्ध आहेत.

साहित्य अकादमीचे हे ग्रंथालय सकाळी ९.३० ते संध्याकाळी ६.०० वाजेपर्यंत कामकाजाच्या दिवशी खुले असते. या ग्रंथालयास सार्वजनिक सुट्टी रविवारी असते. साहित्य अकादमीच्या या ग्रंथालयात वाचकांसाठी पुस्तकांची देवाण-घेवाण करण्याचीही सुविधा या ग्रंथालयात सदस्य बनल्यानंतर उपलब्ध होते. इंग्रजी भाषेतील पुस्तके सोडून इतर भारतीय भाषेतील सर्व पुस्तकांची देव-घेव करण्यासाठी एका व्यक्तीकडून ५००/- रुपये अनामत रक्कम घेतली जाते. मात्र ही अनामत रक्कम आपले सदस्यत्व संपल्यानंतर परत केली जाते. सर्व भाषेतील पुस्तकांची देवाण-घेवाण करण्यासाठी प्रति व्यक्तीकडून १०००/- रुपये अनामत रक्कम घेतली जाते. विद्यार्थ्यांसाठी ५००/- रुपयेच्या सवलतीच्या दराने पुस्तकांची देवाण-घेवाण करण्याची सुविधा उपलब्ध आहे. विद्यार्थ्यांसाठी दीर्घ कालावधीकरिता २००/- रुपये अनामत रक्कम भरून या ग्रंथालयाचा लाभ घेता येतो.

साहित्य अकादमीच्या मुंबई, बेंगलोर, कलकत्ता आणि चेन्नई या प्रादेशिक कार्यालयातील ग्रंथालयामध्येही पुस्तकांचा बराच मोठा संग्रह उपलब्ध आहे. साहित्य अकादमीचे बेंगलोरमधील ग्रंथालय सर्वांसाठी खुले आहे. साहित्य अकादमीच्या या प्रादेशिक ग्रंथालयाची स्थापनाच मुळात त्या-त्या प्रादेशिक भाषांचे केंद्र म्हणूनच करण्यात आलेली आहे. तसेच ही ग्रंथालये त्या-त्या प्रादेशिक भागातील भाषिक संपर्क संस्था म्हणूनही काम करतात. याशिवाय ही ग्रंथालये त्या प्रादेशिक विभागातील त्या भाषांचे एक महत्त्वाचे समृद्ध ग्रंथालय म्हणूनही प्रसिद्ध आहेत.

१.१४ साहित्य अकादमीची गरज आणि महत्त्व

साहित्य अकादमी या संस्थेची स्थापना भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या हस्ते झाली. साहित्य अकादमी ही भारतीय साहित्याच्या सक्रिय विकासासाठी कार्य करणारी राष्ट्रीय स्वायत्त संस्था आहे. साहित्य अकादमी या संस्थेला सरकारी अनुदान असले तरी तिचे स्वरूप स्वायत्तशासी आहे.

साहित्य अकादमी ही २४ भाषांमधून पुस्तके प्रकाशित करणारी जगातील एकमेव संस्था आहे. साहित्य अकादमीच्या प्रारंभी एक दशक भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू हे अध्यक्ष होते. पंडित जवाहरलाल नेहरू हे साहित्याचे उत्कृष्ट अभ्यासक आणि स्वतः उत्तम साहित्यिक होते. पंडित जवाहरलाल नेहरू हे साहित्य अकादमीचे अध्यक्ष असताना भारतीय साहित्याचा खूप मोठा विकास झालेला आहे. पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्यानंतर डॉ.सर्वपल्ली राधाकृष्णन, डॉ.झाकिर हुसेन यासारखे विद्वान आणि ग्रंथप्रेमी अध्यक्ष या साहित्य अकादमीला लाभले. त्यामुळे साहित्य अकादमीचे कार्य मोठ्या जोमाने पुढे गेलेले आहे.

साहित्य अकादमी ही साहित्याच्या क्षेत्रात वेगवेगळे उपक्रम राबवत असते. साहित्य अकादमीची घटना तशी मोठी व्यापक सर्वकष अशी आहे. सर्व क्षेत्रातील प्रतिनिधींना या साहित्य अकादमीत समाविष्ट करण्याचा प्रयत्न झालेला आहे. साहित्य अकादमी ही साहित्यिक संवाद, प्रकाशन आणि त्याचा देशभरात प्रसार करणारी केंद्रीय संस्था आहे. साहित्य अकादमीने भारतातील २४ भाषांतील साहित्याच्या विकासाचा विडा उचललेला आहे. साहित्य अकादमीच्या पुरस्कारांमुळे उच्च साहित्याचे मानदंड निश्चित करणे, भारतीय भाषेतील साहित्यिक देवाण-घेवाणीमध्ये समन्वय साधणे आणि या माध्यमातून देशाची सांस्कृतिक एकता व एकात्मता टिकवणे हे सहज शक्य झालेले आहे.

साहित्य अकादमीमुळे सांस्कृतिक व भाषिक भिन्नतेत एकता निर्माण होण्यास भरपूर मदत झालेली आहे. साहित्य अकादमीच्या विविध उपक्रमांमुळे भारतीय साहित्य जगभर पोहोचण्यास मदत झालेली आहे. साहित्य अकादमीने संपूर्ण भारतीय साहित्यात एकोपा निर्माण करण्यास खूपच मोलाची मदत केलेली आहे. साहित्य अकादमीतर्फे भारतीय भाषांचा इतिहास, तत्त्वज्ञान, सुप्रसिद्ध साहित्यिक, कोश इत्यादी विषयावर मौलिक ग्रंथ प्रसिद्ध करण्यात आलेले आहेत. साहित्य अकादमीतर्फे देशात विविध ठिकाणी प्रदर्शने भरविली जातात. अनेक स्थानिक, प्रादेशिक, राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय चर्चासत्रे आयोजित केली जातात. साहित्य अकादमीने अनेक साहित्य विषयक कार्यक्रम आयोजित करून भारतीय साहित्याचे वैभव वाचकांपुढे सादर करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. साहित्य अकादमी युनेस्कोच्या मदतीने भारतीय साहित्याचा इंग्रजीत अनुवाद करते आणि पाश्चिमात्य भाषेतील उत्कृष्ट साहित्याचे भारतीय भाषेत अनुवाद करते.

साहित्य अकादमी ही आखिल भारतीय स्तरावरील उत्तम साहित्याची निवड करते. साहित्य अकादमीमुळे भारतीय स्तरावर मराठी साहित्याची व्यापकता आणि श्रेष्ठता तपासण्यास मदत झालेली आहे. साहित्य अकादमीमुळे सर्व भाषांमधील लेखक, वाचक व समीक्षक यांचे अनुभव विश्व समृद्ध होण्यास मदत झालेली आहे. साहित्य अकादमी पुरस्कारप्राप्त साहित्याचे हिंदी व इंग्रजीत अनुवाद करून

घेतले जातात. त्यामुळे हे साहित्य भारतीय पातळीवर पोहोचतेच, पण इंग्रजीत अनुवाद झाल्यामुळे हे देशाच्या सीमाही ओलांडते.

भारत हा बहुभाषिक लोकांचा देश आहे. हे जरी खरे असले तरी शेजारच्या प्रांतातल्या भाषा, साहित्य, संस्कृती आणि रीतीरिवाज यांचा फारसा परिचय एकमेकांना नसतो. शिक्षणाच्या प्रसाराने समाजातील साक्षरतेचे प्रमाण वाढले आहे. या साक्षरांनी सुसंस्कृत आणि बहुश्रुत होणेही गरजेचे आहे. विविध भाषांमधील साहित्याचा आणि साहित्यिकांचा परिचय करून घेण्यामध्ये साहित्य अकादमी मोलाची कामगिरी बजावत आहे. सध्या इंग्रजी माध्यमातून मुलांना शिकवण्याची फॅशन वाढीस लागलेले आहे. मात्र सर्वसाधारण वाचकाला मराठी व इंग्रजी साहित्याशिवाय अन्य भारतीय भाषांतील साहित्याची माहिती नसते. मात्र अनुवाद प्रक्रियेमुळे आपल्या देशातील अन्य भाषांतील काही निवडक साहित्यिक, त्यांचे साहित्य व त्यांची बलस्थाने यांची ओळख साहित्य अकादमीमुळे होत आहे. साहित्य अकादमीमुळे एकूणच भारतीय साहित्याच्या वाङ्मयीन विकासाला चालना मिळालेली आहे.

१.१५ साहित्य अकादमीचे वेगळेपण

भारतातील २४ भाषांमध्ये प्रकाशित पुस्तकांना सन्मानित करणारी साहित्य अकादमी ही केंद्र सरकारच्या अधिपत्याखालील संस्था आहे. प्रत्येक भाषेतील सर्वोत्कृष्ट ग्रंथ तसेच अनुवादित ग्रंथास ही पुरस्कार दिला जातो. त्रिस्तरीय निवड समिती पुस्तकांची पुरस्कारासाठी निवड करते. लेखकांनी किंवा प्रकाशकांनी या पुरस्कारासाठी पुस्तक पाठविण्याची गरज नाही. हे साहित्य अकादमीचे सर्वात महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. साहित्य अकादमी पुरस्कार हा एक महत्त्वाचा पुरस्कार आहे. आजमितीस साहित्य अकादमीने तटस्थपणे सर्वोत्कृष्ट कलाकृतींची निवड केलेले आहे. साहित्य अकादमी ही सर्व भारतीय भाषांची शिखर संस्था आहे. साहित्य अकादमीचा पुरस्कार साहित्याच्या क्षेत्रात महत्त्वाचे योगदान देणाऱ्या विविध भारतीय भाषेतील साहित्यिकांना दिला जातो. साहित्य अकादमी ही संस्था साहित्याच्या क्षेत्रात वेगवेगळे उपक्रम राबवित आहे. साहित्य अकादमीने भारतीय साहित्य, संशोधन आणि समीक्षा इत्यादींने समृद्ध असे ग्रंथालय तयार करण्यास मदत केलेली आहे.

प्रादेशिक साहित्याच्या संवर्धनासाठी साहित्य अकादमीची निर्मिती झालेली आहे. भारतातील विविध भाषांमधील साहित्याची जोपासना व संवर्धन करण्यासाठी आणि भिन्न-भिन्न भाषांमधील साहित्यिक व्यवहाराची सांगड घालून सांस्कृतिक ऐक्याचा पुरस्कार साधावा हेच साहित्य अकादमीचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे. साहित्य अकादमीने आंतरराष्ट्रीय व राष्ट्रीय स्तरावर साहित्यिक क्षेत्रात आपला वेगळा ठसा उमटविला आहे. भारतीय साहित्य अधिकाधिक आशयसंपन्न व्हावे तसेच लेखनाच्या क्षेत्रातील नव्या प्रयोगांना चालना मिळावी या अनुषंगाने दरवर्षी प्रत्येक भाषेसाठी एक याप्रमाणे साहित्य अकादमीचे

पुरस्कार दिले जातात. साहित्य अकादमीमुळे सांस्कृतिक व भाषिक भिन्नतेत एकता निर्माण झालेली आहे. साहित्य अकादमीच्या निर्मितीबद्दल तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी म्हणतात की, "भारतीय भाषांचे आणि प्रादेशिक भाषांचे सहकार्य साधण्यासाठीच भारत सरकारने साहित्य अकादमीची स्थापना केलेली आहे. मराठी भाषेच्या अभिवृद्धीसाठी साहित्य अकादमीने सुयोग्य भूमिका बजावलेली आहे."^६

आजमितीस साहित्य अकादमी पुरस्कार हा साहित्य क्षेत्रातील मानाचा बिंदू ठरलेला आहे. भारतीय २४ भाषांमधून प्रत्येकी एक कलाकृती निवडून तिला श्रेष्ठत्वाचा पुरस्कार देणे ही कल्पनाच अभिनव आहे. भारतीय २४ भाषांमधील प्रत्येकी एकच सर्वोत्कृष्ट पुस्तक निवडणे अतिशय कठिण कार्य आहे. पण ही जबाबदारी साहित्य अकादमीने पारदर्शकपणे पार पाडलेली आहे. साहित्य अकादमीच्या स्थापनेमागे एक अत्यंत मोठा उदात्त विचार प्रवाहित आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतात साहित्याच्या अभिवृद्धीसाठी जे काही जाणीवपूर्वक व संघटित प्रयत्न झाले. त्यात साहित्य अकादमी या संस्थेचा प्रामुख्याने निर्देश करावा लागेल. प्राचीन ज्ञानसंपदा विस्मृतीच्या गर्तेत आणि अवहेलनेच्या लाटे बरोबरच लुप्त होत चाललेली होती. ती ज्ञानसंपदा पुन्हा प्रकाशित करणे, अनुपलब्ध व अप्रकाशित लेखनसामग्रीचे आणि लेखनाचे अनुसंधान ठेवून त्यांचे प्रकाशन करणे हे साहित्य अकादमीचे प्रमुख कार्य आहे. असे असले तरी कधी कधी कलाकृतींच्या निवडीबद्दल असमाधान व्यक्त होताना काही ठिकाणी दिसलेले आहे. या संदर्भात विद्याधर गोखले यांचे मत विचारात घेण्याजोगे आहे. विद्याधर गोखले यांनी "साहित्य अकादमीसारख्या सांस्कृतिक संस्था गटबाजी, वशिलेबाजी, परस्पर हेवेदावे यामुळे बरबटल्याचे नमूद करून या संस्था लोकांच्या अनादारास पात्र होण्याचे कारण आर्थिक पुरस्कार आणि पारितोषिक हेच असल्याचे नोंदवले आहे. पारितोषिकांच्या खिरापतीने ग्रंथप्रतिष्ठा लाभण्यापेक्षा रसिकमान्यता लाभल्यामुळे कसदार आणि दमदार ग्रंथाच्या आवृत्त्या निघाल्याचे सांगितले आहे. ग्रंथ पारितोषिकांविषयी आपली भूमिका स्पष्ट करताना ते म्हणतात की, चांगल्या गुणशाली ग्रंथाला पुरस्कारांच्या कुबड्यांची जरूरी नसते. सरकारी जयपूर फुट आवश्यक नसतो. असे जर आहे, तर हे साहित्य अकादमीच्या वा सरकारच्या पुरस्कारांचे जालिन जंजाळ तोडून टाकणेच योग्य नाही काय? आमच्या साहित्यसृष्टीत वृथा जळजळ (हार्ट बर्निंग) निर्माण करणारे, थेट मंत्र्याकडून निवड समितीवर दडपण आणण्यास कारणीभूत होणारे, ग्रंथोपजीवीना लाचार बनविणारे हे पुरस्कारांचे खूळ नि कलहांचे मूळ नष्ट करणेच इष्ट असल्याचे सांगून साहित्य अकादमीच्या पुरस्कारावरून उठलेल्या वितंडवादाची वादळे हा संशोधनाचा विषय होईल."^७ अशी टीका करून काही घटना विद्याधर गोखले यांनी नोंदविलेल्या आहेत. त्या पुढीलप्रमाणे-

१. सन १९८३ साली 'काजळमाया' या पुस्तकाला मिळालेल्या साहित्य अकादमीचा पुरस्कार हा जी.

ए. कुलकर्णी यांना प्रकाशन वर्ष बरोबर नसल्याने परत करावा लागला होता.

२. सन १९८१ साली व्ही.आर.नारला यांच्या 'सीता जोस्यंम' या तेलुगू नाटकाला अकादमीच्या 'इंडियन लिटरेचर' या नियतकालिकामध्ये टीका झाल्याने संतापाने परत केला होता.
३. सन १९८२ साली देशबंधू डोग्रा नूतन यांच्या 'कैदी' कादंबरीला मिळालेल्या पुरस्कार त्यांनी साहित्य अकादमीच्या पुरस्कार वितरण समारंभातच नाकारून गतवर्षी पुरस्कार लाभलेली काही पुस्तके त्या लायकीची नव्हती असा शोरा मारला होता.
४. सन १९८३ साली सुरेश जोशी यांच्या 'चिंतयामी मनसा' या गुजराती निबंधसंग्रहाला साहित्य अकादमीच्या पुरस्कार मिळालेला आहे. साहित्य अकादमीचा हा पुरस्कार नाकारताना सुरेश जोशी म्हणाले की, "किरकोळ निबंधाचा संग्रह असलेले माझे पुस्तक मलाच पुरस्कार योग्य वाटत नाही. ज्यांच्यात काही दम उरलेला नाही अशा स्पेन्टम फोर्स लेखकांनाच बहुशः पुरस्कार देण्यात येतात असे म्हटलेले आहे."
५. हरिंदर सिंग मेहबुब यांच्या 'जनान दी रात' या पंजाबी कवितासंग्रहाला सन १९९१ सालच्या साहित्य अकादमीचा पुरस्कार मिळाला. त्याविरुद्ध खूपच वादळ उठले होते. हा कवितासंग्रह तसा जाडजूड आहे. म्हणजे सव्वाआठशे पृष्ठांचा त्यातल्या शेवटच्या आठ-दहा पानांमध्ये 'नींदन दा कातल' या शीर्षकाची कविता आढळते. केंद्र सरकारने काही वर्षांपूर्वी अमृतसर येथील सुवर्णमंदिरात जी लष्करी कारवाई केली तिच्यासंबंधी या कवितेत कवीने आपले मनोगत व्यक्त केलेले आहे. या कवितेत इंदिरा गांधीच्या मारेकऱ्यांचे उदात्तीकरण केले होते. या कवितेमध्ये श्रीमती इंदिरा गांधी यांचा प्रत्यक्ष नामोल्लेख केलेला नसला तरी तीत चेटकीण, नागीण आदी निंदाव्यंजक निर्देश इंदिरा गांधी यांच्या संदर्भात करण्यात आल्याचे वाचकांना स्पष्ट जाणवले. एवढेच नव्हे तर जर्नेलसिंग भिंद्रनवाले आणि इंदिराजींचा एक मारेकरी बिआंतसिंग यांचा हरिंदर सिंग मेहबुब यांनी त्या कवितेत त्यांचा 'हुतात्मे' असा गौरव केलेला आहे. हे कोणाच्या तरी लक्षात आले आणि त्यामुळे दिल्लीतल्या युवक काँग्रेसच्या कार्यकर्त्यांनी रवींद्रभवनमध्ये साहित्य अकादमीचा धक्कार करणाऱ्या घोषणा दिल्या. काही संतप्त कार्यकर्त्यांनी तर साहित्य अकादमीचे सहसचिव ओ.पी.शर्मा यांना बाहेर खेचून त्यांच्या तोंडालाच काळे फासले.

या प्रकारामुळे 'जनान दी रात' या काव्यसंग्रहाला पारितोषिक देण्याची शिफारस कोणी केली या संबंधीच्या चर्चेला उधाण आले. परीक्षक समितीतील श्रीमती अमृता प्रीतम, प्रा.अमरिकसिंग आणि डॉ. जसबीरसिंग अहलुवालिया यांच्या पैकी श्रीमती अमृता प्रीतम म्हणतात की, "आपण हे पुस्तक मुळी वाचलेलेच नव्हते" असा नंतर खुलासा करतात. मात्र या साऱ्या प्रकारामुळे साहित्य अकादमीची प्रतिष्ठा उणावली आहे. अनेकदा साहित्य अकादमी पुरस्कार हे योग्य व्यक्तींना मिळत नाहीत ही तक्रार केली जाते.

काही वेळेस अंतिम परीक्षक समितीची लहरीपणा हे पुरस्कार देताना डोकावतो. परीक्षकांच्या दृष्टिकोनामुळे अपवादात्मक परिस्थितीत त्या त्या वर्षातील अंतिम एकच कलाकृती निवडण्याचे बंधन असल्यामुळे श्रेष्ठ-कनिष्ठ ठरवावेच लागते. त्यामुळे तज्ज्ञ समितीला आरोपीच्या पिंजऱ्यात उभे करणे योग्य होणार नाही. काही वेळेस निवड करताना व्यक्तिविशिष्टता येणार हे ही मान्य करायला हवे. परंतु त्यामुळे साहित्य अकादमी या संस्थेला किंवा तज्ज्ञ निवड समितीला दोष देता येणार नाही. कारण 'साहित्य अकादमी' हा एक सर्वोत्कृष्ट पुरस्कार आहे. साहित्य अकादमीने साहित्य आणि सांस्कृतिक क्षेत्रात मोलाची भर घालून राष्ट्रीय ऐक्याचे महान कार्य केलेले आहे.

१.१६ निष्कर्ष

सर्व भारतीय भाषांमधील वाङ्मयाचा विकास साधण्याच्या व्यापक उद्देशाने राष्ट्रीय पातळीवर कार्यरत असलेली यंत्रणा म्हणजे साहित्य अकादमी होय. साहित्य अकादमीमुळे देशाची एकसंघता, एकात्मता टिकण्यास मोलाचा हातभार लागलेला आहे. भारत सरकारच्या पुढाकाराने स्थापन झालेल्या साहित्य अकादमीस सुरुवातीच्या काळात पंडित जवाहरलाल नेहरू, डॉ.सर्वपल्ली राधाकृष्णन, डॉ.झाकिर हुसेन, मौलाना आझाद या धुरंधर माणसांचे सहकार्य लाभले. ही सर्व विद्वान मंडळी स्वतः प्रज्ञावंत, प्रतिभावंत आणि साहित्याच्या शक्तीबद्दल नितांत आदर व प्रेम बाळगणारी होती. साहित्य अकादमी ही खुद्द सरकारचीच संस्था असली तरी ती स्वायत्त आहे. या सर्व मंडळींनी आपापल्या ह्यातीत साहित्य अकादमीची जडणघडण केली. पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी दुरदृष्टीने, शहाणपणाने व ममतेने अकादमीची जोपासना केलेली आहे. पंडित जवाहरलाल नेहरू हे स्वतंत्र वैभवशाली भारताच्या भौतिक विकासाबरोबरच सांस्कृतिक विकासाचेही स्वप्न पाहत होते. भारताची साहित्यिक आणि सांस्कृतिक क्षेत्रात भरभराट व्हावी याच हेतूने साहित्य अकादमी या स्वायत्त संस्थेची स्थापना पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी केली. साहित्य अकादमीच्या स्थापनेला सन २०१४ मध्ये ६० वर्षे पूर्ण झालेली आहेत.

साहित्य अकादमीने ६० वर्षांच्या कालखंडात आपल्या संकल्पित कार्याची मूर्तमेढ भक्कमपणाने रोवलेली आहे. साहित्य अकादमीच्या पाठीशी सर्व साधनसंपत्तीचे व सामुग्रीचे भक्कम पाठबळ असल्यामुळे तिला एक विलोभनीय सांस्कृतिक व भाषिक भिन्नतेत एकता निर्माण होण्यास खूपच मदत झालेली आहे. साहित्य अकादमी ही भारतातील २४ भाषांतील उत्तम साहित्याची निवड असते. साहित्य अकादमीच्या बहुआयामी कार्यामुळे देशाची सांस्कृतिक एकता व एकात्मता टिकलेली आहे. साहित्य अकादमी ही साहित्यिक संवाद, प्रकाशन आणि त्याचा देशभरात प्रसार करणारी केंद्रीय संस्था आहे. साहित्य अकादमीच्या बहुविध उपक्रमामुळे भारतीय साहित्य जगभर पोहोचण्यास मदत झालेली आहे. भारतातील सर्वच प्रादेशिक भाषांमध्ये सकस व समृद्ध वाङ्मय निर्माण होत आलेले आहे. पण आपणाला या सर्व

भारतीय साहित्याचा परिचय असतोच असे नाही. तो फार तर आपल्या भाषेपुरताच मर्यादित असतो. काही वेळा हा परिचय आपल्या सभोवतालच्या प्रांतातील एक-दोन भाषेपुरताच मर्यादित असतो. पण साहित्य अकादमीने ही मर्यादा ओलांडावयाचे काम यशस्वीपणे पार पाडलेले आहे. साहित्य अकादमीमुळे सर्व भाषांमधील लेखक, वाचक व समीक्षक यांचे अकादमीने सर्व भारतीय भाषांमध्ये दुवा सांधण्याचे कार्य केलेले आहे.

साहित्य अकादमीने भारतीय साहित्याच्या अभिवृद्धीसाठी ग्रंथ, विश्वकोश, शब्दकोश, संस्कृतीकोश, पारिभाषिककोश यांची निर्मिती केलेली आहे. साहित्य अकादमी दरवर्षी २४ भारतीय भाषेतील सर्वोत्कृष्ट ग्रंथाना पुरस्कार देते. साहित्य अकादमीचा व्यवहार हा सर्वस्वी लेखकांच्या हाती असतो. साहित्य अकादमी पुरस्कार निवडीचे निकष अत्यंत कडक व कठोर आहेत. साहित्य अकादमी पुरस्कारप्राप्त सर्वच दर्जेदार पुस्तकांमध्ये विविधता आहे. भारतीय भाषांमध्ये उत्कृष्ट लिखाण करणाऱ्या साहित्यिकांना साहित्य अकादमीच्या पुरस्काराने गौरविण्यात येते. सन १९५४ पासून देण्यात येणाऱ्या या पुरस्काराचे स्वरूप आजमितीस रुपये एक लाख रोख, मानपत्र आणि सन्मानचिन्ह असे आहे.

आंतरराष्ट्रीय व वैश्विक पातळीवर भारतीय साहित्याची मुद्रा उमटविण्याचे काम साहित्य अकादमीने केलेले आहे. साहित्य अकादमीच्या पुरस्काराची निवड करणारी मंडळी आपापल्या भाषेतील तज्ज्ञ असल्यामुळे साहित्य अकादमीच्या पुरस्काराची विश्वासाहता वाढलेली आहे. साहित्य अकादमीने निरनिराळ्या प्रादेशिक भाषेतील साहित्याच्या अनुवादाला प्रोत्साहन दिलेले आहे. त्यामुळे इतर भाषांतील सृजनशील साहित्य आणि ज्ञान त्या त्या प्रादेशिक भाषेत येण्यास निश्चितच मदत झालेली आहे. एखाद्या वर्षी एखाद्या भाषेत एकही पुस्तक पुरस्कारास पात्र नसल्यास त्या वर्षी त्या भाषेतील साहित्यासाठी पुरस्कार दिला जात नाही. या पुरस्कारासाठी लेखकांनी अथवा प्रकाशकांनी पुस्तके पाठविणे अपेक्षित नाही. भारतीय साहित्याचा जगभर प्रचार व प्रसार करण्यामध्ये साहित्य अकादमीचा सिंहाचा वाटा आहे. साहित्य अकादमीच्या कार्याचा आवाका फारच व्यापक आहे. पुरस्कार निवडीबाबतची पारदर्शकता हे साहित्य अकादमीचे फार महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. भाषावार प्रांतरचना हे भारतातील एक वास्तव आहे. साहित्य अकादमीचे पारितोषिक हे सर्जनशील तसेच वाङ्मयीन घाटाचे सौंदर्य असलेल्याच पुस्तकांना दिले जातात. साहित्य अकादमीने एखाद्या लेखकाच्या समग्र साहित्याचा विचार न करता लेखकाच्या सर्वोत्कृष्ट साहित्याचाच पुरस्कारासाठी विचार केलेला आहे. साहित्य अकादमीने पदाधिकाऱ्यांची निवड करताना त्या व्यक्तीचे वाङ्मयीन कर्तृत्व महत्त्वाचे मानले आहे. केंद्रीय मंडळाबरोबरच विविध भाषांची सल्लागार मंडळे ही त्या त्या भाषेतील मान्यवर साहित्यिकांची आहेत. साहित्य अकादमीच्या गेल्या ६० वर्षांच्या कालखंडात तिच्या व्यवहारात केंद्रीय सरकारने वा अन्य कुणी सत्ताबळावर साहित्य अकादमीच्या निर्णयात हस्तक्षेप

केलेला नाही. एक दोन प्रसंगी दडपण आणण्याचा प्रयत्न सरकारने केला. पण साहित्य अकादमीने त्याला जोरदार विरोध केलेला आहे. थोडक्यात, भारतासारख्या बहुभाषिक देशात साहित्याच्या आदान प्रदानाला साहित्य अकादमीने मौलिक हातभार लावलेला आहे.

१.१७. समारोप

साहित्य अकादमी ही भारतीय साहित्याच्या विकासासाठी प्रयत्न करणारी केंद्रीय स्वायत्तशासी संस्था आहे. गेल्या ६० वर्षात साहित्य अकादमीने सातत्याने प्रतिवर्षी मान्यवर साहित्यिकांना त्यांच्या विशिष्ट निर्मितीबद्दल हा पुरस्कार दिलेला आहे. भारतीय साहित्याची जडणघडण करण्यामध्ये साहित्य अकादमीचे मौलिक योगदान लाभलेले आहे. साहित्य अकादमीने अनेकविध भाषेतील सुमारे १२५० जुन्या व दुर्मिळ ग्रंथांचे प्रकाशन केलेले आहे. त्यामध्ये भारतीय आणि परदेशीय कलाकृतींचे अनुवादही समाविष्ट आहेत. साहित्य अकादमीने विविध भाषांतील अगदी आरंभापासूनच्या मान्यवर साहित्यिकांचे वाङ्मयीन जीवन अन्य भारतीय रसिकांना कळावे म्हणून 'भारतीय साहित्याचे मानदंड' ही मालिका यशस्वीपणे चालवली आहे. या मालेतर्गत जवळपास २०० ग्रंथ साहित्य अकादमीने प्रकाशित केलेले आहेत. याशिवाय साहित्य अकादमीने निरनिराळ्या लेखकांचे, विषयांचे संग्रह आणि संपादने प्रकाशित केलेली आहेत. लेखकांना प्रवासासाठी तसेच एखाद्या साहित्यिक व त्याच्या साहित्यांच्या अभ्यासासाठी होतकरु तरुणांना अनुदान दिलेले आहे. स्मरणपूर्वक अनेक मोठ्या मंडळीचे शताब्दी उत्सव साजरे केलेले आहेत. साहित्य अकादमीने प्रादेशिक पातळीवर अनेक उपक्रम योजनापूर्वक हाती घेतलेले आहेत.

साहित्य अकादमी पुरस्कारप्राप्त व्यक्तींची व कलाकृतींची निवड ही लोकादरास व प्रशंसेस पात्र झालेली आहे. साहित्य अकादमीने वाङ्मयीन दृष्टीने ज्ञानाची मूलभूत साधने, मौल्यवान पुस्तके, नफ्या तोट्याचा विचार न करता प्रकाशित करण्यात तत्परता दाखविलेली आहे. पारितोषिके, ग्रंथनिर्मिती आणि प्रकाशने हा साहित्य अकादमीच्या कार्याचा महत्त्वाचा भाग आहे. साहित्य अकादमीने आरंभापासूनच वाङ्मयीन व्यवहारात समाजाला समाविष्ट करून घेण्याचे तत्त्व स्वीकारलेले आहे. साहित्य अकादमीने भारतीय लेखकांची विस्तृत सूची तयार केलेली आहे. भारतीय भाषा, भारतीय साहित्य आणि भारतीय संस्कृती जोपासण्याच्या कार्यामध्ये साहित्य अकादमीचा सिंहाचा वाटा आहे. साहित्य अकादमीमुळे देशाची साहित्यिक आणि सांस्कृतिक एकात्मता टिकण्यास मदत झालेली आहे. साहित्य अकादमी ही २४ भारतीय भाषांचा व्यवहार समपातळीवर हाताळते. साहित्य अकादमीमुळेच प्रादेशिक भाषेतील उत्तमोत्तम साहित्यकृती इंग्रजीमध्ये अनुवादित होऊन सर्वदूर पोहोचल्या आहेत.

१.१८ संदर्भ आणि टिपा

१. दळवी द.के. व सुधाकर प्रभुदेसाई 'नवनीत ॲडव्हान्स डिक्शनरी', नवनीत पब्लिकेशन्स (इंडिया) लिमिटेड, गुजरात, सुधारित आवृत्ती- २०१३, पृ.१५
२. 'महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका'- अंक २३७ (साहित्य संस्था विशेषांक), एप्रिल-जून १९८६, पृ.८
३. 'महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका', ऊनि, पृ.८-९
४. नारंग गोपीचंद, 'साहित्य अकादमी सामान्य विवरण', साहित्य अकादमी प्रकाशन संस्था, दिल्ली, पृ.०१
५. बांदिवडेकर चंद्रकांत, 'देशीवाण', अक्षर प्रकाशन, मुंबई -१६, पहिली आवृत्ती -मार्च २००२, पृ.१०
६. पाटील विलास, 'वाङ्मयधारा', झुंझार प्रकाशन, कोल्हापूर-०८, प्रथमावृत्ती-२६ जाने., २००५, पृ.२३३
७. तत्रैव, पृ.१२